

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ДРУЖИН «ВОРОГІВ НАРОДУ» НА КИЇВЩИНІ У
1930-Х РОКАХ: СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ
ТА ДОСВІД ВИЖИВАННЯ**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Виконала:

Подлісецька Марія Віталіївна,
студентка групи ІСТб-2-21-4.0д

Науковий керівник:

Гедьо Анна Володимирівна,
завідувачка кафедри історії України,
докторка історичних наук, професорка

Роботу захищено «__» _____ 2025 р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Огляд історіографії.....	6
1.2. Джерельна база.....	6
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИ ДРУЖИН «ВОРОГІВ НАРОДУ» В 1930-Х РОКАХ.....	21
2.1. Специфіка тоталітарного режиму в УРСР: політико-правовий аспект	21
2.2. Особливості каральної політики проти родин «зрадників Батьківщини»	27
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА ДОСВІД ВИЖИВАННЯ ДРУЖИН «ВОРОГІВ НАРОДУ» НА КИЇВЩИНІ.....	37
3.1. Соціальне виключення та стигматизація дружин «ворогів народу» у Києві: боротьба за існування.....	37
3.2. Досвід виживання засуджених дружин «ворогів народу» у таборах: Київський регіон.....	52
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67

ВСТУП

Актуальність дослідження теми «Репресії проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках: соціальний контекст та досвід виживання» зумовлена необхідністю глибшого розуміння механізмів політичного терору в радянській Україні, зокрема його впливу на сім'ї репресованих. Масові арешти та висилки у 1930-х роках не лише знищили фізично та морально десятки тисяч людей, а й створили атмосферу страху, зради та соціального виключення. Дружини «ворогів народу» стали однією з найвразливіших категорій населення, що зазнала переслідувань з боку суспільства.

В контексті подій кривавої війни проти України, що триває далеко не одне десятиліття, історичний досвід репресій набуває особливого значення. Повномасштабне вторгнення, окупаційний терор, депортації та переслідування українських громадян у XXI столітті мають прямі паралелі з політикою сталінського режиму. Вивчення репресій 1930-х років допомагає зрозуміти механізми державного насильства, його ідеологічні засади та соціальні наслідки, що є особливо важливим для вироблення стратегії національної пам'яті та запобігання подібним злочинам у майбутньому.

Окрему цінність дослідження становить аналіз досвіду виживання жінок, які опинилися в умовах соціального остракізму, позбавлення житла, роботи та засобів до існування. Дослідження архівних матеріалів, спогадів очевидців та історичних джерел дозволяє реконструювати повсякденне життя дружин репресованих, їхні стратегії адаптації та боротьби за виживання.

Таким чином, вивчення репресій проти дружин "ворогів народу" є важливим не лише для розширення знань про радянський терор, а й для усвідомлення сучасних викликів, які постають перед українським суспільством у контексті боротьби за незалежність та збереження історичної правди.

Об'єкт дослідження – репресії проти дружин "ворогів народу" в СРСР у 1930-х роках.

Предмет дослідження – соціальний контекст та досвід виживання дружин репресованих в період "Великого терору".

Мета дослідження – комплексний аналіз репресій проти дружин «ворогів народу» у 1930-х роках на Київщині, зокрема їхнього соціального становища, механізмів переслідувань та стратегій виживання.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати політико-правові засади репресій проти родичів «ворогів народу» у 1930-х роках.
- Дослідити соціальний статус та повсякденне життя дружин репресованих.
- Визначити основні форми та методи переслідувань, що застосовувалися радянською владою.
- Окреслити стратегії виживання дружин репресованих в таборах ГУТАБу.
- Простежити історичні паралелі між репресіями 1930-х років та сучасними подіями в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1930-ті роки, з особливим акцентом на період «Великого терору» (1937–1938 рр.).

Географічні межі дослідження зосереджені на території Київщини, як одному з регіонів, що зазнав значних репресивних кампаній у зазначений період.

Методологія дослідження ґрунтується на системному підході і реалізується крізь призму методології мінусництва. Цей підхід дозволяє не просто констатувати факти репресій, а й глибоко розкрити їхні наслідки, зосереджуючись на тому, що було втрачено, виключено та зруйновано в житті жінок, а також на їхніх стратегіях адаптації та виживання в умовах тотальної депривації.

Методологія мінусництва є ключовою, оскільки вона акцентує увагу на відсутності, депривації, маргіналізації та розриві, які стали невід'ємною

частиною досвіду дружин “ворогів народу”. Дослідження аналізує, як ці жінки були позбавлені свободи, статусу, сім’ї, майна та соціальних зв’язків, як їх виключали зі суспільства і як формувалася їхня нова, маргіналізована ідентичність. Особлива увага приділяється тому, як в умовах цих тотальних “мінусів” (відсутності прав, безпеки, підтримки) формувалися специфічні форми опору, адаптації та виживання, часто через приховані та неформальні зв’язки. Це включає аналіз того, як “мінусництво” вплинуло на формування історичної пам’яті, де боротьба між бажанням забути травму та необхідністю зберегти пам’ять є невід’ємною частиною досвіду.

Для реалізації цього підходу залучається комплекс загальнонаукових методів: *Історико-генетичний метод* – для аналізу причин і передумов репресій проти дружин “ворогів народу”. *Історико-порівняльний метод* – для виявлення аналогій між подіями 1930-х років і сучасними процесами. *Метод усної історії* – аналіз спогадів жертв репресій та їхніх нащадків. *Соціально-історичний метод* – для вивчення повсякденного життя репресованих жінок.

Метод критичного джерелознавчого аналізу, що враховує також “мовчання” джерел як прояв “мінусництва”; *історико-типологічний метод* для виділення типових рис жертв; *біографічний метод* для розкриття індивідуального досвіду; *метод case-study* для детального вивчення окремих випадків.

Особливе значення мають методи, спрямовані на вивчення соціального контексту та досвіду виживання: соціально-історичний метод, що дозволяє розглядати репресії у широкому соціальному контексті; гендерний аналіз для виявлення специфіки жіночого досвіду; мікроісторичний підхід для детального дослідження повсякденних практик та суб’єктивного досвіду; а також метод наративного аналізу для інтерпретації спогадів жертв і виявлення “прогалин” у їхніх розповідях.

Дослідження проводилося з неухильним дотриманням етичних принципів, що передбачає повагу до жертв, об’єктивність у аналізі та делікатне ставлення до травматичних свідчень. Такий комплексний

методологічний апарат дозволить не лише реконструювати історичні події, але й глибоко розкрити людський вимір репресій, занурюючись у складний і часто невидимий досвід виживання дружин “ворогів народу” на Київщині у 1930-х роках.

Наукова новизна дослідження. Здійснено комплексне вивчення соціального контексту репресій проти дружин "ворогів народу" на Київщині. Робота висвітлює маловідомі аспекти адаптації та виживання жінок у складних умовах, відбувається аналіз репресивної політики через призму гендерних досліджень. Виявлено паралелі між механізмами радянського терору і сучасними репресіями в умовах війни росії проти України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати магістерського дослідження апробовано у формі доповідей, виступів і публікацій на 8 наукових конференціях: X Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська минувшина. Шлях до незалежності: досвід, проблеми, перспективи. До 30 річчя незалежності України» (Київ, 27 квітня 2021); X Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: освітні традиції в історії міста» (Київ, 26 травня 2021 року); XI Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України XIX – початку XX ст.: місто як інформаційно-комунікаційний осередок» (Київ, 25 травня 2022 року); VII Всеукраїнська наукова конференція «Історико-біографічні дослідження в сучасній Україні: теоретико-методологічні, джерелознавчі та дидактичні аспекти» (Київ, 23 вересня 2022 року); XI Всеукраїнська науково-практична конференція для молодих учених «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» (Київ, 20 квітня 2023 р.); XII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених із міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» (Київ, 25 квітня 2024 р.); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених із міжнародною участю (Київ, 24 квітня 2025 р.), XIV Міжнародна наукова

онлайн-конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні» (Київ, 27 травня 2025 року)

Практичне значення дослідження. Матеріали роботи, можуть бути використані, в музейних експозиціях та публічних лекціях про політичні репресії. Дослідження, буде корисним для правозахисних організацій у контексті викриття злочинів тоталітарних режимів. Результати роботи можуть сприяти розробці програм соціальної підтримки для родин репресованих.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

У радянський період дослідження теми репресій, зокрема каральних заходів проти дружин «ворогів народу», фактично було заборонено або піддавалося суворій ідеологічній цензурі. Історики були змушені працювати в межах офіційної концепції, що заперечувала сам факт масових репресій або подавала їх як необхідний захід у боротьбі з «контрреволюційними елементами». У радянській історіографії 1930-х — 1980-х років образ «ворога народу» формувався виключно в негативному контексті, що також виправдовувало переслідування їхніх родичів. Окремі згадки про заходи проти сімей репресованих з'являлися лише у внутрішньопартійних документах або у працях, що описували боротьбу з «шкідництвом» та «підривною діяльністю», але без розкриття масштабу чи гуманітарних наслідків цих акцій. Переважна більшість наукових та популярних видань уникала навіть згадки про існування особливих таборів для членів родин репресованих або спеціальних операцій НКВС щодо так званих «членів сімей зрадників Батьківщини». Через це історичне осмислення теми залишалося уривчастим, неповним і обмеженим рамками офіційної ідеології.

З проголошенням незалежності України у 1991 році відбулася радикальна зміна у підходах до вивчення теми політичних репресій. Відкриття архівів радянських спецслужб, поява нових методологічних підходів та загальна гуманізація історичних досліджень дозволили українським науковцям звернутися до раніше заборонених або замовчуваних тем. Почали з'являтися праці, присвячені аналізу механізмів репресивної політики, соціальному становищу жертв, а також способам їх виживання та адаптації. Розпочався процес активного дослідження особливостей переслідування жінок як окремої категорії репресованих, їхнього правового статусу, умов утримання в таборах і подальшої дискримінації в суспільстві.

У цей період були опубліковані численні збірники документів, мемуарів, усних свідчень, які значно розширили уявлення про масштаби репресій та їхній вплив на українське суспільство. Історики почали аналізувати соціальні й психологічні наслідки репресій для родин репресованих, що стало важливим кроком до комплексного розуміння теми. Також розпочалися перші спроби локальних досліджень, які висвітлювали регіональні особливості радянської каральної політики, зокрема на Київщині.

«Реабілітовані історією» науково-документальна серія книг, започаткована в 1990-х роках в межах державної програми з увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні. В контексті теми дослідження — репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині — особливе значення має «Третя книга «Реабілітовані історією. Київська область»¹, вона присвячена аналізу і документальному дослідженню про політичні репресії, депортації та інші утиски прав і свобод громадян та громадянок області. У передмовах до цих томів редактори (Ю. Шаповал, В. Даниленко, О. Бажан) підкреслюють, що саме ця категорія постраждалих найменш досліджена, хоча є ключовою для розуміння масштабів соціальної драми сталінських репресій². Книга стала не лише джерелом фактичної інформації, але й моральним актом відновлення справедливості, відкриваючи раніше замовчувані сторінки історії України.

Ще з часів «холодної війни» іноземні дослідники активно вивчали радянську репресивну систему, зосереджуючись на темах терору, ГУЛАГу та політичних переслідувань. Роберт Конквест у своїх роботах «The Great Terror»³ та «Harvest of Sorrow»⁴ запропонував один із перших системних аналізів масштабів сталінських репресій і Голодомору в Україні. Він

¹ Реабілітовані історією. Київська область. Книга третя. — Київ: Основа, 2011. — 984 с.

² Реабілітовані історією. Київська область, т. 1–2, ред. Ю. Шаповал, О. Бажан, Київ 2001, 2006.

³ Conquest, Robert. The Great Terror: A Reassessment. Oxford University Press, 1990.

⁴ Conquest, Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford University Press, 1986.

спирався на свідчення емігрантів, самвидав і офіційні радянські документи, критикуючи тоталітарну природу радянської влади. Його підхід сформував основу західної історіографії радянського терору ще до відкриття архівів.

Річард Пайпс у праці «Russia under the Bolshevik Regime»⁵ розглядає витоки радянської репресивної системи в ідеології більшовизму та практиці революційного насильства. Він наголошує на прямому зв'язку між політичною доктриною більшовиків і встановленням тоталітарного режиму.

Адам Улам у книзі «The Bolsheviks»⁶ аналізує ідеологічну еволюцію більшовицького руху та політичну боротьбу в перші роки радянської влади. Особливу увагу він приділяє методам політичної боротьби, які згодом трансформувалися в репресивну державну систему.

Їхні праці формували уявлення Заходу про СРСР ще до відкриття архівів, хоча через брак доступу до першоджерел їхні роботи тривалий час спиралися переважно на емігрантські свідчення, закордонну пресу та аналітичні оцінки. Однак навіть у цих умовах сформувалися важливі теоретичні підходи до розуміння тоталітаризму, масових репресій та механізмів соціального терору. Після відкриття радянських архівів у 1990-х роках іноземна історіографія значно поглибила свої дослідження, зосередившись не тільки на загальних характеристиках репресій, а й на долі окремих соціальних груп, серед яких були й родичі «ворогів народу».

Сучасні західні історики, не пипиняють дослідження радянської терористичної машини. Так Енн Епплбом у своїй праці «Red Famine: Stalin's War on Ukraine»⁷ здійснила всебічне дослідження Голодомору 1932–1933 років, спираючись на відкриті архівні джерела, свідчення очевидців та новітні історіографічні підходи. Авторка розглядає Голодомор не лише як результат провальної економічної політики, а як цілеспрямовану кампанію

⁵ Pipes, Richard. *Russia Under the Bolshevik Regime*. Alfred A. Knopf, 1993.

⁶ Ulam, Adam B. *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. Macmillan, 1965.

⁷ Applebaum Anne. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*. London: Penguin Books Ltd, 2017. 496 pp.

радянської влади проти українського селянства та національного руху. Праця Епплбом поєднує глибокий аналіз з журналістською наративною подачею, і є важливим внеском у міжнародне визнання Голодомору як злочину тоталітарного режиму.

Важливими є роботи, що аналізують долю жінок у ГУЛАГу, соціальні стратегії виживання, а також довгострокові наслідки репресій для радянського суспільства. Значний внесок у вивчення цієї теми зробили дослідники, які акцентували увагу на особистісних переживаннях жертв, реконструюючи історії окремих родин на основі інтерв'ю та архівних матеріалів.

У сучасній історіографії тема репресій проти дружин «ворогів народу» розглядається переважно крізь призму соціальної історії, що акцентує увагу на досвіді «простих людей», їхніх життєвих стратегіях та механізмах адаптації в умовах терору. Відхід від суто політичного чи ідеологічного аналізу дозволив історикам досліджувати не лише репресивні механізми, а й повсякденне життя жертв репресій, їхні психологічні переживання, зміну соціального статусу та особливості взаємодії із суспільством.

Монографія Оксани Кісь «Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти»⁸ є однією з найвичерпніших праць, присвячених саме досвіду українських жінок в ГУЛАГ. У своїй роботі Кісь аналізує стратегії виживання, щоденні практики, механізми пристосування, духовного спротиву та солідарності серед жінок, які потрапили до радянських таборів як політичні в'язні. Дослідниця використовує інтерв'ю, мемуари та свідчення, зібрані в межах усноісторичних проєктів, що дозволяє побачити не лише офіційно зафіксовані факти репресій, а й особистісний, емоційний, побутовий вимір досвіду жінок. Особливо цінним є висвітлення впливу репресій на соціальні ролі жінок, динаміку їхніх сімейних стосунків, материнства та солідарності в умовах ізоляції. Праця О. Кісь виходить за

⁸ Кісь О. *Survival as Victory: Ukrainian Women in the Gulag*. — Boston: Academic Studies Press, 2021. — 320 с.

рамки традиційного політичного дискурсу, пропонуючи феміністичний і антропологічний погляд на радянські репресії як гендерно детерміноване явище.

У своїй статті «Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті»⁹ підкреслює той факт, що досвід українських арештанток ГУЛАГу й досі є малодослідженим, а трагедії реперсованої жінки недостатньо висвітленим проблема в історичному науковому просторі.

Серед сучасних українських дослідників, які ґрунтовно вивчають тему жіночого досвіду у радянських репресивних системах, важливе місце посідає Тамара Вронська — докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ. Її наукові інтереси зосереджуються на механізмах репресивної політики радянської влади щодо членів сімей репресованих осіб.

У своїй монографії «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)»¹⁰ авторка вводить у науковий обіг поняття "сімейне заручництво", під яким розуміє цілеспрямовану практику радянської влади застосовувати репресії до родичів політичних в'язнів як форму політичного тиску, залякування та контролю над суспільством. Тамара Вронська ввела до історичного наукового простору статистичні відомості про заарештованих жінок — «дружин ворогів народу» на території УРСР. На основі широкого корпусу архівних документів, зокрема з фондів НКВС, ГПУ, прокуратури та органів партійного контролю, Вронська відтворює механізми реалізації цієї політики. Особливу увагу вона приділяє жінкам — дружинам «ворогів народу», яких переслідували на

⁹ Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. 2013. Ч. 1.

¹⁰ Вронська Т. В. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)*. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 464 с.

підставі формального родинного зв'язку: арештовували, засуджували до таборів, виселяли в спецпоселення або обмежували у правах.

Праця є надзвичайно цінною для розуміння соціального та психологічного виміру сталінського терору, який виходив за межі індивідуального покарання і охоплював цілу родину репресованого. Дослідження Вронської дозволяє проаналізувати не лише правовий та адміністративний апарат репресій, а й глибину наслідків для жінок, які опинилися між особистою трагедією та роллю об'єкта державного переслідування. У контексті дослідження репресій на Київщині 1930-х років, монографія надає аналітичну основу для розгляду конкретних кейсів жінок, що стали жертвами «родинної вини», та демонструє, як подібні практики впроваджувалися на регіональному рівні.

В українській історіографії питання повсякденного життя жінок у таборах залишається фактично недослідженим. Питання побуду у засланні частково згадується у роботах Лариси Якубової та Яни Примаченко.¹¹

У дисертаційному дослідженні Поліни Бондаренко «Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР)»¹² проаналізовано особливості переслідування жінок у період масових репресій. Авторка зосереджується на малодослідженій темі репресій проти «членів сімей зрадників Батьківщини», зокрема на прикладі жінок, чоловіки яких були репресовані. На основі архівних справ, таких як справа Цилі Заславської, показано типовість звинувачень, які часто не мали під собою доказової бази. Значну увагу приділено побуту й умовам перебування жінок у таборах, зокрема в Акмолінському таборі для дружин «ворогів народу». У роботі висвітлюється, як жінки пристосовувалися до табірної реальності,

¹¹ Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 543 с.

¹² Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР) : дис. ... д-ра філософії : 032 Історія та археологія / П. С. Бондаренко ; Маріупольський держ. ун-т. Маріуполь, 2021. 228 с.

використовуючи стратегії виживання — взаємну підтримку, щоденну працю, надію на реабілітацію.

В роботі Анфіси Кукушкіної «Амолінський табір дружин «зрадників батьківщини»: історії і долі»¹³ виявляються основні чинники виникнення системи виправно-трудових таборів, висвітлюється нормативно-правова база формування ГУЛАГу. На основі раніше засекречених архівних матеріалів, свідчень очевидців та жертв політичних репресій розкривається історія створення та функціонування Акмолінського табору дружин «зрадників Батьківщини», розглядаються трагічні долі в'язнів та їхніх дітей.

Сучасні підходи включають використання усних історій, мікроісторичних досліджень, аналізу мережевих зв'язків і соціальної пам'яті. Особлива увага приділяється гендерним аспектам: вивчається, як саме жінки переживали втрату чоловіків, соціальну ізоляцію, примус до співпраці або повторні репресії. Дослідники аналізують не тільки прямі наслідки арештів і таборів, але й довготривалі ефекти травматичного досвіду для подальших поколінь.

Водночас сучасна історіографія активно залучає міждисциплінарні підходи, використовуючи методи соціології, антропології, психології. Це дозволяє більш глибоко відтворити складний контекст виживання і пристосування репресованих родин у радянському суспільстві. Таким чином, сучасні дослідження значно розширили розуміння репресій як не лише політичного, а й глибоко соціального й особистісного явища.

Отже, репресії щодо дружин «ворогів народу» стали визнаним і самостійним об'єктом історичного аналізу лише останні два десятиліття. Водночас дослідження в українському контексті залишаються фрагментарними й потребують глибшого регіонального опрацювання, зокрема на прикладі конкретних областей — таких як Київщина.

¹³ Акмолінський табір дружин «зрадників Батьківщини»: історія та долі. Караганда, 2008. 248 с

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження політичних репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках є надзвичайно різноманітною й охоплює як офіційну документацію радянських органів влади, так і персональні наративи жертв репресій. Основною групою джерел є архівні фонди, насамперед кримінальні провадження, слідчі протоколи, судові постанови та інші первинні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) та регіональних архівних установах Київщини. Зазначаємо ті, де були Ці матеріали дозволяють верифікувати механізми фабрикації кримінальних справ, ідеологічну зумовленість звинувачень і масштаби переслідувань жінок за ознакою сімейних зв'язків.

Серед архівних матеріалів виділяються кримінальні провадження, слідчі протоколи, судові постанови та інші первинні документи: Ці матеріали зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Вони дозволяють верифікувати механізми фабрикації кримінальних справ, ідеологічну зумовленість звинувачень та масштаби переслідувань жінок за ознакою сімейних зв'язків.

Архівні матеріали та слідчі справи є основною первинною джерельною базою для дослідження репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках. Саме в архівах концентруються документи, що дозволяють відтворити механізми каральної політики, юридичне оформлення обвинувачень, хід процесуальних дій та судові рішення щодо жінок, які стали жертвами державного терору виключно через родинні зв'язки.

Статистичні звіти репресивних органів СРСР зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, слугували ключовим джерелом для встановлення кількості затриманих та засуджених

осіб, зокрема жінок. З метою всебічної характеристики та аналізу операцій, спрямованих проти дружин і дітей ворогів народу, були залучені кримінально-слідчі справи жінок, доступні в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) та ГДА СБУ. Крім того, для визначення чисельності жінок, репресованих на території УРСР як «членів сімей зрадників батьківщини», застосовувалися оперативно-статистичні звіти радянських репресивних структур¹⁴.

Кримінально-слідчі справи жінок: Залучені з ЦДАГО України та ГДА СБУ, ці справи були використані для всебічної характеристики та аналізу операцій, спрямованих проти дружин і дітей «ворогів народу». Судово-слідчі провадження розкривають специфіку обвинувачень: у більшості випадків дружини репресованих звинувачувалися у «сприянні шпигунській діяльності», «замовчуванні контрреволюційних злочинів чоловіків» або навіть у «продовженні антирадянської агітації». Зміст протоколів допитів демонструє практику психологічного та фізичного тиску, а також навмисне конструювання фальшивих свідчень, необхідних для обґрунтування затримання та засудження. Часто слідчі маніпулятивними методами змушували жінок визнавати свою контрреволюційну діяльність лише на підставі факту родинного зв'язку з «ворогом народу».

Найбільш інформативними є справи, що містяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ці справи часто складаються з кількох структурних елементів: ордерів на арешт, анкет заарештованих, протоколів допитів, обвинувальних актів, матеріалів судових слухань і документів про виконання судових рішень. Доповненням до них є службова кореспонденція між органами НКВС, яка відображає загальні директиви щодо репресій проти сімей репресованих і конкретні інструктивні вказівки, що надходили з центру на місця.

¹⁴ Статистичні звіти та пояснювальні записки органів УДБ НКВС, УНКВС областей з відомостями про результат оперативно-слідчої роботи за I півріччя 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 37. 83 арк.

Особливу увагу привертають документи про функціонування спеціалізованих пенітенціарних закладів для членів сімей «зрадників Батьківщини». Архівні фонди дозволяють встановити умови інтернування цих жінок, рівень матеріально-технічного забезпечення, доступ до медичного обслуговування та можливості поштового зв'язку з родичами.

Важливо також зазначити, що багато справ супроводжуються фотодокументами — фотографіями заарештованих або їхніх особистих речей, що надає дослідженню елемент візуальної історії. Слідчі матеріали містять також інформацію про подальшу долю жінок: звільнення, рецидивні арешти, заслання або ж тривале проживання в статусі «соціально неблагонадійних елементів».

Архівні документи та слідчі справи не тільки надають можливість документального підтвердження масштабів репресій проти дружин «ворогів народу», а й відкривають шлях до глибшого розуміння індивідуальних трагедій, соціальної маргіналізації та боротьби за екзистенційне виживання в умовах тоталітарного режиму.

З опублікованих джерел у дослідженні залучено низку нормативних актів, які стали підставою для здійснення репресивних дій в означений період. Ключове значення має рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 липня 1937 року, яким було затверджено пропозицію наркома внутрішніх справ М. Єжова щодо масового арешту дружин репресованих осіб, засуджених за статтями про «зраду Батьківщини». Цей документ фактично легітимізував репресії проти жінок, які не вчиняли жодних злочинів, але були пов'язані сімейними зв'язками з політичними в'язнями.

Особливої уваги заслуговує також наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року «Про операцію з репресування дружин і дітей зрадників Батьківщини»¹⁵. Він містив конкретні вказівки щодо арештів, термінів покарання (від 5 до 8 років ув'язнення), а також визначав процедури

¹⁵ Наказ НКВС СРСР № 00486 від 15.08.1937 про репресування дружин зрадників Батьківщини. ДДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України) Ф. 9. Спр. 81. Арк. 19–24.

вилучення та направлення дітей до спеціальних установ. Цей наказ став інструментом реалізації репресивної політики в масштабах усього Радянського Союзу й особливо вплинув на долю тисяч жінок, зокрема і в Україні.

База даних репресованих осіб є важливим інформаційно-пошуковим інструментом для систематизації та верифікації інформації про жертв політичних переслідувань у 1930-х роках, зокрема дружин «ворогів народу» на Київщині. Від початку 1990-х років в Україні розпочалася масштабна робота зі створення електронних реєстрів постраждалих від радянських репресій. Зусиллями державних організацій, наукових установ, архівів та громадських об'єднань були зібрані тисячі персональних даних, що раніше залишалися невідомими або недоступними для широкого загалу.

Особливо важливою є діяльність Українського інституту національної пам'яті, який зібрав, опрацював та опублікував великі електронні бази даних репресованих осіб, включаючи короткі біографічні довідки, дати арештів, судові вироки та відомості про реабілітацію. Електронні бази даних дозволяють швидко встановити основні факти про конкретних осіб — дати народження, місце проживання, обставини арешту, судові рішення та подальшу долю. Важливо, що в окремих випадках у базах фіксується і сімейний статус репресованих, що надає можливість дослідити питання переслідування саме дружин репресованих чоловіків. Наявність таких відомостей значно полегшує роботу з ідентифікації випадків репресій за генеалогічною ознакою.

Разом із державними базами активно розвиваються й громадські ініціативи, зокрема онлайн-ресурси, які дозволяють пошук репресованих за відкритими архівними даними або базами пам'яті. Наприклад, інтернет-платформи на кшталт «Національної книги пам'яті жертв Голодомору», «Бази даних жертв політичних репресій» або проєктів, присвячених документуванню історій заслання та таборів.

Використання електронних баз даних репресованих осіб є не лише технічним інструментом у дослідженні, а й важливим способом збереження історичної пам'яті про жертв політичного терору. Вони дозволяють об'єднати фрагментовані джерела в єдину інформаційну систему, відкриваючи нові можливості для вивчення соціальної історії радянських репресій на Київщині. Завдяки цим ресурсам дослідники можуть здійснювати комплексний аналіз кількісних та якісних даних, виявляти кореляції між різними аспектами репресивної політики та відтворювати соціальний портрет постраждалих. Крім того, публічний доступ до цих баз даних сприяє меморіалізації жертв та підвищує суспільну обізнаність щодо трагічних сторінок історії України.

Додатковими джерелами є періодичні видання 1930-х років, які, хоч і перебували під жорсткою ідеологічною цензурою, проте можуть надати контекст до офіційного дискурсу стосовно «ворогів народу» та їхніх родин. Особливу цінність мають також реєстри репресованих осіб, бази даних, підготовлені правозахисними організаціями та науково-дослідними інституціями, які сприяють у виявленні масштабів репресій і верифікації біографічних даних окремих людей.

Періодика, публікації та бази даних є важливим допоміжним інструментарієм для дослідження репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках. Хоча офіційна радянська преса того часу жорстко контролювалася державною цензурою та відображала офіційний наратив, аналіз публікацій дозволяє відтворити загальний інформаційний простір, у якому формувалося суспільне сприйняття жертв репресій.

Газети та журнали 1930-х років містили численні статті про «викриття ворогів народу», в яких часто генералізовано згадувалися і їхні родичі як учасники «ворожих змов» або «контрреволюційних гнізд». Через дискурс-аналіз мови та риторики преси можна простежити, як через пропагандистські кампанії створювався образ небезпеки, яку начебто становили не лише репресовані, а й їхні родини. Періодика також слугує свідченням масових

кампаній залякування, які впливали на ставлення сусідів, колег та знайомих до жінок репресованих.

Окрім преси, важливу роль відіграють наукові публікації, документальні збірники та мемуарні видання, що з'явилися вже в період незалежності України. Видання таких праць, як збірники архівних документів, колективні монографії з історії репресій, допомагають систематизувати наявні дані, порівняти різні регіональні особливості та краще зрозуміти масштабність явища.

Суттєвим доповненням до традиційних джерел стали електронні бази даних репресованих, створені як державними, так і громадськими структурами. Наприклад, електронні бази Меморіального центру «Територія Терору», Українського інституту національної пам'яті, а також приватні дослідницькі ініціативи дозволяють швидко та зручно ідентифікувати постраждалих осіб, встановити обставини їхнього арешту, судові вироки та подальшу долю. Такі бази даних є особливо корисними при встановленні біографічних даних дружин репресованих, оскільки архівні справи часто містять фрагментарну або обмежену інформацію.

Інтегрований аналіз періодичних видань, сучасних публікацій та електронних баз даних розширює можливості дослідження, дозволяючи поглянути на проблему репресій як у її тогочасному сприйнятті суспільством, так і в сучасній науковій інтерпретації.

Важливе місце посідають також мемуаристика та усні історії — автобіографічні свідчення самих жертв або їхніх нащадків, архівовані в межах проєктів усної історії. Такі джерела надають можливість реконструювати індивідуальний досвід переживання репресій, розкриваючи ті суб'єктивні аспекти, які залишилися поза увагою офіційної звітності, зокрема емоційний стан, стратегії виживання, адаптаційні механізми та соціальну підтримку в локальних спільнотах.

Мемуаристика та усні свідчення є надзвичайно важливою складовою джерельної бази дослідження репресій проти дружин «ворогів народу»,

оскільки вони дозволяють емпірично верифікувати живу, особистісну сторону трагедії, яка часто залишається поза межами формалізованої документації. Якщо архівні матеріали фіксують юридичні аспекти переслідування, то автобіографічні наративи дають змогу реконструювати внутрішній світ жертв, їхні емоційні стани, суб'єктивні переживання, повсякденний досвід виживання та стратегії опору в умовах репресивної держави.

Мемуарні джерела складаються з особистих спогадів репресованих жінок або їхніх дітей, які пережили арешти батьків, заслання та соціальну стигматизацію як «діти ворогів народу». Часто ці спогади були задокументовані десятиліттями після подій, що накладає певний відбиток на стилістику викладу, проте саме через темпоральну дистанцію з'явилася можливість критично осмислити власний досвід у ширшому історичному контексті. Мемуари не лише фіксують факти переслідування, а й розкривають такі важливі аспекти, як зміна соціального статусу жінок, деструкція сімейних зв'язків, побутові умови в таборах чи місцях заслання, відчуття самотності, перманентного страху, а також пошуки солідарності серед інших репресованих.

Особливо цінними є проекти усної історії, які активно реалізовувалися в Україні з 1990-х років. Завдяки таким дослідницьким ініціативам вдалося зафіксувати свідчення тих, чий досвід інакше залишився б неверифікованим через відсутність письмових спогадів або небажання в радянські часи публічно рефлексувати пережите. Інтерв'ювання респондентів дає змогу відновити не тільки індивідуальні біографії, а й зібрати колективний досвід репресованих родин, виявити типові риси у способах виживання та адаптації до нових соціально-політичних реалій.

Мемуари та усні свідчення є також джерелом інформації про еволюцію громадської думки щодо репресованих у радянському суспільстві. Багато жінок у своїх спогадах згадують про соціальну стигматизацію, обмеження в

професійній самореалізації, неможливість отримати освіту або навіть елементарну роботу через «неблагонадійне» походження.

Мемуаристика та усна історія суттєво комплементують офіційні документи, надаючи дослідженню глибину суб'єктивного досвіду та даючи можливість подивитися на репресії не лише як на політичний феномен, а як на глибоку гуманітарну трагедію.

Таким чином, інтердисциплінарне поєднання різних типів джерел — офіційних, автобіографічних і наративних — створює можливість для комплексного та системного вивчення теми репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках.

Таким чином, комплексне використання архівних документів, мемуаристики, періодики та електронних баз даних створює міцну основу для всебічного та системного вивчення теми репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках. Цей мультидисциплінарний підхід дозволяє не лише відтворити хронологію подій та юридичні аспекти переслідувань, але й розкрити глибину людських трагедій, показати соціальні наслідки репресій та зберегти історичну пам'ять.

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИ ДРУЖИН "ВОРОГІВ НАРОДУ" В 1930-Х РОКАХ

2.1. Специфіка тоталітарного режиму в УРСР: політико-правовий аспект

У контексті політичних та соціальних потрясінь кінця 1920-х – 1930-х років радянське керівництво прагнуло зміцнити державну владу з метою посилення контролю над суспільними процесами. Важливу роль у формуванні та консолідації тоталітарного режиму відіграв державний терор, який на території Української РСР набував особливо жорстоких форм.

Дослідники підкреслюють, що ключовою структурною основою радянського тоталітаризму була комуністична партія¹⁶. Партійно-державна бюрократія, зосередивши у своїх руках усю повноту влади, використовувала риторику формального демократизму, яка в реальному житті приховувала безконтрольний деспотизм та свавілля державного апарату.

З метою утвердження монопольного партійно-державного управління та легітимізації авторитарної моделі культу особи Й. Сталіна було впроваджено широкомасштабне застосування репресивного апарату для ліквідації як реальних, так і уявних політичних опонентів¹⁷. Державний терор використовувався не лише як засіб боротьби з ідеологічними противниками, він слугував інструментом соціального контролю. Масові репресії, що стали невід’ємним елементом сталінської тоталітарної системи, спричинили глибокий суспільний страх.

Процес становлення тоталітарного режиму в СРСР безпосередньо корелював зі сталінською індустріалізацією. Наприклад, Станіслав

¹⁶ Кучеренко І. Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 33. С. 234–243.

¹⁷ Гула Р. В. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності. Наукові праці МАУП. Сер.: Політичні науки. 2019. Вип. 57(1). С. 26–31.

Кульчицький зазначає, що реалізація комуністичного проекту супроводжувалася застосуванням методів терору¹⁸. Тим часом Тімоті Снайдер наголошує, що становлення системи ГУЛАГу відбувалося паралельно з процесом колективізації сільського господарства та було з ним тісно пов'язане, оскільки масові депортації селян співпали в часі з широкомасштабним використанням примусової праці в радянській економіці. Внаслідок цього селянство фактично перетворилося на джерело трудових ресурсів, позбавлених елементарних прав і свобод¹⁹.

Вітчизняні дослідники наголошують на тому, що процес утвердження сталінського тоталітарного режиму на території Української РСР мав певні особливості порівняно з іншими регіонами СРСР. На думку Станіслава Кульчицького, у 1930-х роках саме Українська РСР, яка чинила найбільш активний опір комуністичним перетворенням, становила значну загрозу для сталінського керівництва. Відповідно, єдиним способом боротьби з нею, який застосовував Й. Сталін, стали превентивні репресії²⁰.

Як зазначають дослідники, суспільні сили, що протистояли радянському тоталітаризму, в Україні були значно впливовішими, ніж загалом у СРСР. До них належали представники дореволюційної української інтелігенції, нова інтелігенція, сформована в період політики «українізації», українські націонал-комуністи та селянство. Саме це зумовило виняткову жорстокість репресій в Україні, що перевищували загальносоюзний рівень як за масштабами, так і за методами терору²¹.

¹⁸ Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.

¹⁹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.

²⁰ Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.

²¹ Томахів В. Специфіка та особливості політичних репресій в Україні в 30-х роках у процесі становлення тоталітаризму. Політичні репресії в Радянській Україні у 1930-ті рр. : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ, 2018. С. 39–49.

Аналізуючи особливості сталінського тоталітарного режиму в Україні, Володимир Томахів виокремлює три ключові етапи його становлення та функціонування:

- 1927–1932 рр. – початковий етап утвердження сталінізму, саме тоді в Україні вперше було затверджено боротьбу з «націонал-ухильництвом»;
- 1932–1934 рр. – період реалізації сталінської політики уніфікації, завершення колективізації. На цьому етапі застосовувався масовий терор, спрямований проти української інтелігенції («Розстріляне відродження»), представників націонал-комунізму, діячів українізації та селянства, організація штучного Голодомору 1932–1933 років;
- грудень 1934 – перша половина 1941 рр. – період розгортання масштабних репресій, що охопили всі верстви населення. Його початком стало вбивство С. Кірова та внесення змін до кримінально-процесуального законодавства, а завершенням – початок німецько-радянської війни. В межах цього періоду дослідник окремо виділяє вересень 1939 – 1941 рр., що знаменували початковий етап радянізації західноукраїнських земель²².

Таким чином, масовий терор на території Української РСР розпочався ще до 1934 року, що традиційно вважається точкою відліку масштабних репресій у СРСР після вбивства Кірова.

Тоталітарні механізми управління, запроваджені сталінським керівництвом після «великого зламу» 1929 року, мали на меті повне викорінення будь-яких форм інакомислення, знищення національно-культурної самобутності та встановлення ідеологічної монополії режиму. Іван Лисяк-Рудницький зазначає, що стрімке піднесення української культури та національної свідомості у 1920-х роках підірвало гегемонію

²² Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історикополітологічний аспект : дис... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2001. 167 с.

Москви та було сприйняте як загроза, яку можна було ліквідувати лише ще більш жорсткими методами²³.

Безперервне знищення української інтелігенції тоталітарним комуністичним режимом у перші роки 1930-х зумовлювалося необхідністю пошуку «ворогів народу», на яких можна було б покласти відповідальність за власні прорахунки та невдачі радянської влади. Саме в цей час в УСРР розпочинаються перші показові судові процеси. Зоя Лихолобова наголошує, що вже з кінця 1920-х років сталінське керівництво почало активну боротьбу з «націонал-ухильництвом», що згодом переросло у масштабнішу кампанію проти так званого «українського буржуазного націоналізму»²⁴. Яскравим прикладом цього став процес Спілки визволення України (СВУ) у 1930 році, внаслідок якого 45 осіб було засуджено, 400 заарештовано, а загальна кількість репресованих сягнула понад 30 тисяч осіб.

Катерина Кобченко підкреслює, що Сталін, розправляючись із політичною та культурною елітою України, вдався до радикальних заходів, серед яких – використання голоду як інструменту репресій, спрямованого на знищення людського ресурсу для національного спротиву²⁵. Іван Лисяк-Рудницький наголошує, що масовий опір українських селян колективізації становив серйозну загрозу для реалізації економічних планів сталінського керівництва, що викликало особливу жорстокість та мстивість з боку влади²⁶.

Історики схильні розглядати 1933 рік як початок масштабного терору в республіці. Катерина Кобченко зазначає, що на відміну від росії, де масові репресії розпочалися у 1937 році, для України цей процес стартував ще у 1933 році та мав кілька хвиль²⁷. Репресії охопили й Комуністичну партію

²³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.

²⁴ Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) : монографія. Донецьк, 2006. 280 с.

²⁵ Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності. Українознавчий альманах. 2015. Вип. 18. С. 164–171.

²⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.

²⁷ Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності. Українознавчий альманах. 2015. Вип. 18. С. 164–171.

(більшовиків) України, чисельність якої внаслідок «чисток» скоротилася майже вдвічі.

Загострення політичної ситуації та наслідки Голодомору зумовили посилення боротьби радянської влади з будь-якими проявами опозиції, що призвело до подальшого закріплення насильницьких методів управління. Нова хвиля репресій розпочалася 1 грудня 1934 року після вбивства Сергія Кірова. У партійному листі від 18 січня 1935 року Сталін наголошував на необхідності посилення боротьби з ворогами режиму, відкидаючи ідею про можливе зниження класової боротьби зі зміцненням радянської влади. На законодавчому рівні було ухвалено рішення, що передбачали спрощену процедуру розгляду справ політичних опонентів, позбавлення права на касаційні скарги та помилування, а також негайне виконання вироків.

Піком масового терору стали 1937–1938 роки. Саме в цей період репресії набули найбільшого розмаху. На пленумі ЦК у лютому-березні 1937 року Сталін закликав відмовитися від «помилкової» теорії про поступове згасання класової боротьби та навпаки – посилювати репресивні заходи. З 1 червня 1937 до 4 січня 1938 року в Україні було заарештовано 177 350 осіб, серед яких були представники різних груп: «троцькісти», «українські націоналісти», учасники «військово-фашистської змови», представники релігійних громад, етнічні меншини – поляки, румуни, греки, латиші та інші.

Особливістю терору 1937–1938 років була значно більша кількість смертних вироків порівняно з попередніми репресивними кампаніями. Таким чином, упродовж 1930-х років насильство стало невід’ємною частиною радянської політики в УСРР. Масовий терор не лише зачепив українське населення, а й охопив представників різних етнічних груп. Жертвами Голодомору стали мільйони мешканців України, серед яких були й етнічні меншини. Тімоті Снайдер відзначає, що особливо сильно постраждала польська спільнота, яку радянська влада звинувачувала у провалах

колективізації нарівні з «куркулями»²⁸. Багато дослідників розглядають репресії проти етнічних громад як продовження Голодомору та складову політики геноциду щодо всього населення УСРР, незалежно від національності.

Новий етап каральних заходів етнічних меншин розпочався після ухвалення постанов Центрального комітету КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934 р.) та «Про Мархлевський та Пулінський райони» (серпень 1935 р.), що передбачали комплекс заходів, спрямованих на ліквідацію так званої польсько-німецької агентури²⁹. Ці документи стали основою для загальнодержавної кампанії боротьби з проявами націоналізму та фашизму, а також передвісниками подальших репресій проти етнічних груп, які радянська влада вважала «проблемними».

Перша постанова зобов'язувала правоохоронні органи активізувати пошук і викриття «фашистських агентів», які брали участь в організації іноземної допомоги для населення, що потерпало від голоду. Надавання такої допомоги кваліфікувалося як «контрреволюційний злочин» відповідно до статей 54-4 («надання допомоги міжнародній буржуазії») та 54-11 («участь у контрреволюційній організації») Кримінального кодексу УСРР. Будь-яка діяльність, що могла бути інтерпретована як надання іноземної підтримки, підпадала під дію цих норм, що слугувало виправданням для широкомасштабних репресій³⁰.

На початку 1935 р. в межах виконання цих постанов з українських території було депортовано приблизно 40 тисяч осіб польської національності. У листопаді того ж року розпочалася кампанія з виселення 6–

²⁸ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.

²⁹ Васильчук Р. н. Німці України у реаліях сталінської реконструкції. Етнічні німці Росії: історичний феномен «народу в дорозі»: матеріали XII міжнар. конф. (Москва, 18–19 вер. 2008 р.). Москва: МСНК-прес, 2009. 433–441.

³⁰ Кузьменко В. Б. Специфіка правозастосовної практики статті 54 (контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу української СРСР щодо представників етнічних меншин у середині 1930-х років. Актуальні проблеми держави і права. 2006. С. 229–236

7 тисяч польських і німецьких господарств. Загалом, серед етнічних груп, які зазнали найбільших репресій у радянській Україні, після українців найбільше постраждали поляки та німці.

Аналізуючи політику комуністів на території України у 1930-х роках, дослідниця Енн Епплбом наголошує на її довготривалих наслідках, які продовжують впливати на політичний розвиток України досьогодні:

«Також залишається актуальним питання ліквідації національної еліти України в 1920 – 1930- х рр....Навіть досі, через три покоління по тому, багато політичних проблем України...можна безпосередньо пов'язати з втратою пореволюційної патріотичної еліти...чоловіків і жінок, які могли б очолити країну, людей, яких поважало населення, різко прибрати зі «сцени». Ті, хто їх замінив, були переляканими, мовчазними і слухняними. Їх добре навчили бути обережними, обачними й покірними»³¹

Таким чином, масовий терор відігравав ключову роль у зміцненні тоталітарного культу Сталіна, а також слугував засобом виправдання економічних невдач, зокрема індустріалізації. На відміну від інших регіонів Радянського Союзу, в Україні репресивна політика мала особливо жорсткий характер. Це пояснюється кількома факторами: необхідністю придушення опору селянства, невдоволеного колективізацією, та ліквідацією української інтелігенції, яка могла становити загрозу централізації політичного управління. Масові репресії в УРСР не обмежувалися лише українцями, а зачіпали й численні етнічні меншини, що мешкали в республіці.

2.2. Особливості каральної політики проти родин «зрадників Батьківщини»

³¹ Епплбом Е. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. Київ : Наш формат, 2018. 440 с.

Термін «член сім'ї зрадника батьківщини», відомий як «ЧСИР» («член семьи изменника родины»), увійшов до радянської нормативної практики у 1934 році. У 1937–1938 рр. радянські спецслужби розгорнули цілеспрямовану операцію проти осіб, які підпадали під цей статус, що передусім стосувалося дружин та дітей репресованих і мало власну специфіку та історичний контекст.

Перший документ, який регулював ставлення до «дружин ворогів народу» (у радянській документації позначених як «ЖИР» – «жена изменника Родины»), – телеграма керівника ГУЛАГу Матвія Бермана від 3 липня 1937 року. Вона була адресована начальнику УНКВС Західно-Сибірського краю та наркому внутрішніх справ Казахстану й містила наказ щодо організації двох спеціальних концтаборів місткістю 2–3 тисячі осіб. У документі обґрунтовувалося, що жінки, яких мали відправити до місць позбавлення волі, розглядалися як «особливо небезпечні» для радянської держави.

Рішенням Політбюро від 5 липня 1937 року було затверджено пропозицію наркома внутрішніх справ Миколи Єжова щодо ув'язнення на 5–8 років усіх дружин засуджених «зрадників батьківщини», а також членів «право-троцькістських» та «шпигунсько-диверсійних» організацій. Було встановлено процедуру ув'язнення жінок, визначено порядок створення спеціальних таборів та регламентовано ставлення до дітей репресованих. Дослідниця Тамара Вронська відзначає, що це рішення Політбюро стало концептуальною основою для подальшої операції НКВС, спрямованої проти дружин як реальних, так і уявних опозиціонерів радянського режиму³².

15 серпня 1937 року було видано наказ НКВС СРСР № 00486 «Про операцію з репресування дружин і дітей зрадників батьківщини». У цьому документі «дружин ворогів народу» визначали як «небезпечний елемент» радянського суспільства, діяльність якого необхідно було нейтралізувати³³.

³² Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. 624 с.

³³ Там само. с.146

Наказ став каталізатором репресій дружин засуджених військовими трибуналами за першою (розстріл) та другою категоріями (ув'язнення в таборах або в'язницях), починаючи з 1 серпня 1936 року. Особливістю цього наказу, як зазначає Вронська, було те, що він, на відміну від інших оперативних розпоряджень того періоду, не містив преамбули з поясненням підстав для покарання жінок і дітей³⁴.

Документ детально регламентував порядок арештів, ведення кримінальних справ, процедуру конфіскації майна, а також питання, що стосувалися дітей репресованих. Передбачалася ретельна перевірка всієї родини засудженого, включно з його батьками та близькими родичами. Для цього необхідно було зібрати персональні характеристики на кожного члена сім'ї, матеріали з компрометуючими даними, довідки про рівень «соціальної небезпечності» дітей старше 15 років тощо.

Арешту підлягали дружини, які на момент затримання чоловіка перебували з ним у шлюбі, жінки, що раніше були розлучені, але мали зв'язки з «контрреволюційною діяльністю» засудженого, а також ті, хто не повідомив органи влади про «антирадянську діяльність» чоловіка³⁵. На думку Сталінських послідовників, навіть якщо дружини безпосередньо не брали участі в контрреволюційних змовах, вони не могли не знати про дії своїх чоловіків, а отже, розглядалися як співучасниці.

Передбачався також одночасний з арештом ретельний обшук, під час якого вилучали не лише майно, а й особисте листування, а жінок негайно відправляли до в'язниці³⁶.

Утім, наказ містив винятки: тимчасово від арешту звільнялися жінки з немовлятами або хворими дітьми, а також важкохворі чи літні жінки. Проте їх не звільняли остаточно, а лише відтерміновували ув'язнення,

³⁴ Там само. с.148

³⁵ Приказ НКВД СССР № 00486 от 15.08.1037 о репрессировании жен изменников Родины. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України) Ф. 9. Спр. 81. Арк. 21-22.

³⁶ Там само. Арк. 22-23.

встановлюючи за ними нагляд³⁷. Після одужання або досягнення дитиною певного віку вони також підлягали арешту та відправці до таборів³⁸.

Виняток робили для тих дружин, які ще до арешту чоловіка повідомляли владу про його «антирадянську діяльність». Якщо ж вони починали «співпрацювати» з органами вже після затримання чоловіка, їх усе одно засуджували до 5–8 років ув'язнення.

Ця операція мала чітко визначену категоріальність. Якщо «національні» накази не вимагали обов'язкового арешту всіх поляків, німців чи інших представників національних меншин, то в разі дружин «зрадників батьківщини» їх мали репресувати повністю, без винятків.

Завершувався наказ вказівкою на одночасний арешт дружин разом із чоловіками³⁹.

На подальшій долі дітей «ворогів народу», у згаданому вище наказі було зосереджено більше уваги. Дітей старших за 15 років, яких вважали «соціально небезпечними», засуджували до позбавлення волі у виправно-трудових таборах, виправних колоніях НКВС або відправляли до спеціальних дитячих будинків народних комісаріатів просвіти республік за місцем проживання⁴⁰. Тих, кого не визнавали «соціально небезпечними», залишали на утриманні держави. Немовлята депортувалися разом із матерями до таборів, однак через рік-півтора передавалися до дитячих будинків і ясел народних комісаріатів охорони здоров'я відповідних республік. Доросліших дітей віком від 3 до 15 років брали на державне забезпечення та відправляли до дитячих будинків, згідно з визначеною дислокацією, без права проживання у великих, приморських і прикордонних містах⁴¹.

³⁷ Там само. Арк. 22.

³⁸ Там само. Арк. 25.

³⁹ Там само. Арк. 31.

⁴⁰ Там само. Арк. 26.

⁴¹ Там само. Арк. 27.

Наказ зобов'язував місцеві органи НКВС заарештовувати та засуджувати «дружин ворогів народу» залежно від ступеня їхньої «соціальної небезпечності» через особливі наради на термін 5-8 років позбавлення волі⁴². Водночас траплялися випадки, коли жінок засуджували й інші органи. Наприклад, одна з жінок була визнана винною трійкою УНКВС у Донецькій області як «дружина зрадника батьківщини»⁴³.

З огляду на функціонування «трійок» варто розглянути й особливі наради. Вони були створені на підставі Постанови ЦВК та РНК СРСР від 5 листопада 1934 р. Цей документ надав можливість НКВС відправляти «соціально небезпечних» осіб на заслання та до виправно-трудових таборів на строк до 5 років без визначення критеріїв цієї категорії. У 1937 р. особливим нарадам дозволили засуджувати людей до 8 років ув'язнення⁴⁴. Такі органи відігравали ключову роль у здійсненні державного терору, використовуючи репресії у всіх сферах суспільно-політичного життя. Їх залучення до розгляду справ жінок лише підкреслює важливість кампанії репресій проти «членів сімей зрадників батьківщини» у сталінській каральній політиці.

Анфіса Кукушкіна зазначає, що вирок жінки залежав не стільки від її власної «соціальної небезпечності», скільки від статусу її чоловіка. Чоловіки, яких розстрілювали, мали дружин, засуджених на 8 років ув'язнення⁴⁵.

Аналіз протоколів засідань особливих нарад у Київській та Донецькій областях 1937 р. підтверджує певний зв'язок між мірою покарання чоловіка і вироком жінки. У Київській області 108 жінок отримали 8 років ув'язнення, 37 – 5 років. В усіх випадках чоловіків засуджених до 8 років було страчено,

⁴² Там само. Арк. 24.

⁴³ Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 36. 14 арк.

⁴⁴ Баран В. Каральна діяльність радянських органів державної безпеки щодо «антирадянських елементів»: 1934–1941 рр. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Сер. Історичні науки. Луцьк, 2017. № 5. С. 63–68.

⁴⁵ Кукушкіна А. Р. Акмолінський табір дружин «зрадників Батьківщини»: історії та долі. Караганда, 2002. 184 с.

тоді як жінки чоловіків, що отримали 5 років, теж здебільшого отримували аналогічний термін. У Донецькій області склалася аналогічна ситуація. Загалом було розглянуто справи 90 жінок. З них 50 отримали покарання у вигляді восьмирічного ув'язнення, оскільки їхніх чоловіків було засуджено до розстрілу. Ще 37 жінок засудили до п'яти років позбавлення волі. Серед останніх 6 жінок мали чоловіків, засуджених за першою категорією, а 31 – за другою. Таким чином, якщо чоловік отримував вирок за другою категорією, його дружина, як правило, засуджувалася на 5 або 8 років позбавлення волі. Водночас усі жінки, чиї чоловіки були страчені, без винятку отримували максимальний восьмирічний термін ув'язнення.

Варто зазначити, що зазначені матеріали містяться у звітах Особливої наради, розміщених в архівній справі, присвяченій діяльності «контрреволюційних троцькістських організацій» 1936–1937 років⁴⁶. Втім, аналіз списків засуджених свідчить про наявність серед них жінок, чоловіки яких були звинувачені за іншими статтями, зокрема у тероризмі, антирадянській пропаганді та агітації.

Термін засудження міг змінюватися залежно від часу винесення вироку. У другій половині 1937 – на початку 1938 років він зазвичай становив 8 років, а влітку 1938 р. – 5 років⁴⁷. Наприклад, у звітах УНКВС Миколаївської області за цей період зазначено, що всі 153 жінки були засуджені на 5 років. Були й випадки інших строків покарання – зокрема, 3 роки⁴⁸.

Операція № 00486, спрямована на репресії «дружин ворогів народу», згодом була поширена на дружин осіб, засуджених за іншими статтями,

⁴⁶ Постанови та повістки Особливої Наради при НКВС СРСР учасників к/р троцькістської організації за 1936–1937 роки. ДІ СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 411. Т. 19. 546 арк.

⁴⁷ Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. 624 с.

⁴⁸ Доповідні записки, довідки про результати оперативної роботи, статистичні зведення, таблиці органів НКВС УРСР, зокрема ДТВ НКВС Північно-Донецькох залізниць, про кількість заарештованих та засуджених у різних часових проміжках за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 38. 317 арк.

включаючи польську, румунську та німецьку «лінії». У жовтні 1937 р. видано наказ про їх арешт, який уже 22 листопада був скасований через неможливість розмістити жінок у таборах. За півтора місяці проведення операції саме на території УРСР було заарештовано найбільше «дружин зрадників-націоналістів». Попри це, репресії продовжувалися аж до осені 1938 р., коли почалося згортання Великого терору.

5 жовтня 1938 р. Єжов та Берія подали Сталіну записку, у якій пропонували арештовувати лише тих жінок, які мали «антирадянські настрої» або сприяли діяльності чоловіків. Це положення було закріплене наказом № 00689 від 17 жовтня 1938 р. Внаслідок нього скасовувалися масові арешти дружин одночасно з чоловіками, а рішення про затримання ухвалювали на основі «антирадянської» поведінки жінки.

Нова постанова змінила підхід до арешту дружин репресованих: хоча загальний порядок залишався незмінним, підстави для затримання стали іншими. Тепер арешт здійснювався лише за наявності доказів «антирадянських настроїв» жінок, а практика одночасного затримання подружжя була скасована. Рішення про арешт залежало від рівня обізнаності дружини щодо діяльності чоловіка, її можливої причетності до «контрреволюційних» дій, а також тривалості спільного життя⁴⁹Чекісти вважали, що чим довше жінка мешкала з чоловіком, тим вищою була ймовірність засвоєння нею «ворожих» поглядів. Наприкінці листопада 1937 року наказ НКВС № 00762 фактично припинив операцію № 00486.

Процес звільнення жінок, засуджених у межах операції № 00486, затягнувся. Початок німецько-радянської війни лише ускладнив їхнє становище, оскільки постанови НКВС та прокуратури забороняли звільнення «контрреволюційних елементів». У 1942 р. ухвалили директиву, яка дозволяла звільнення жінок, але передбачала їхню подальшу працю в таборах без документів. Амністія 1945 р. їх не торкнулася, і лише в 1946 р. наказом

⁴⁹ Наказ НКВС СРСР №00689 від 17-X-38. Про зміну Наказу КУВС № 00486 (37р) про порядок репресування дружин зрадників Батьківщини, право-троцькістських шпигунів. ДДА СБУ (Галуз. держ. арх. служ. безп. України). Ф. 9. Спр. 81. Арк. 163–164

МВС, МДБ та Генпрокуратури № 00585 їх остаточно звільнили. Проте жінкам заборонялося проживати у великих містах. Реабілітація переважної більшості відбулася тільки після XX з'їзду КПРС.

Жінки, засуджені як «дружини ворогів народу», могли бути повторно репресовані. Деякі з них потрапили під хвилю арештів 1948 р. на основі нових постанов. Тамара Вронська зазначає, що офіційно «члени сімей зрадників батьківщини» не згадувалися в документах про повторні репресії, але серед заарештованих жінок було багато тих, хто вже постраждав під час Великого терору⁵⁰.

Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що в другому півріччі 1937 року на території УРСР було заарештовано 177 350 осіб, серед яких 7181 жінка фігурувала як «дружина ворога народу»⁵¹. Станом на 4 січня 1938 року вироки були винесені 877 засудженим, у той час як розгляд 2262 справ тривав⁵². Відомості про долю ще 4042 жінок відсутні. Найбільше арештів зафіксовано у Київській, Дніпропетровській і Донецькій областях, найменше – у Вінницькій, Миколаївській і Чернігівській.

Інший статистичний звіт, що охоплює період із 1 червня 1937 року до 10 січня 1938 року, підтверджує аналогічні дані щодо загальної кількості заарештованих жінок, проте вказує на зростання кількості засуджених – 944 особи⁵³. Це дозволяє припустити, що у проміжку між 4 і 9 січня було винесено ще 67 вироків. Водночас у слідчому провадженні залишалися 970 кримінальних справ, а дані про 5267 жінок у документації відсутні⁵⁴.

Варто зазначити, що ці цифри, ймовірно, є неповними, оскільки операція № 00486 поширювалася також на дружин репресованих за «національною ознакою». Окремі категорії, зокрема дружини засуджених за

⁵⁰ Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. 624 с.

⁵¹ Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 36. 27 арк.

⁵² Там само. 41 арк.

⁵³ Там само. 47 арк.

⁵⁴ Там само. 48 арк.

шпигунство, не завжди класифікувалися як «члени сім'ї зрадника батьківщини», а могли бути віднесені до інших звітних категорій, зокрема «національних операцій». У деяких випадках жінок, спочатку заарештованих як «ЧСИР», згодом засуджували в межах тих самих національних кампаній, що й їхніх чоловіків.

Зведені статистичні звіти щодо арештів «членів сімей зрадників батьківщини» за 1938 рік відсутні, проте наявні окремі регіональні дані, що ускладнює реконструкцію масштабів репресій. Відомо, що у першому півріччі 1938 року було заарештовано 2185 жінок цієї категорії. Найбільша їх кількість зафіксована у Харківській – 913 та Житомирській – 829 областях, тоді як дані по інших регіонах є фрагментарними. У статистиці Кам'янець-Подільської області вказана категорія «родичі репресованих», що допускає можливість включення до неї й дружин репресованих осіб⁵⁵. У деяких звітах, де дані про жінок не деталізовані, вони могли бути зараховані до загальної категорії «інші»⁵⁶.

Додаткові відомості про арешти жінок як «дружин зрадників батьківщини» містяться у звітах НКВС УРСР за 1938 рік, де інформація подана помісячно й відповідно до різних відділів ГУДБ⁵⁷. Зокрема, у лютневому звіті 4-го відділу використовується позначення «ЧСИР» замість «ЖИР».

Загальна тенденція свідчить про поступове зменшення масштабів репресій цієї категорії осіб упродовж 1938 року, що збігається зі згортанням Великого терору. Виявлені статистичні дані вказують, що за перше півріччя

⁵⁵ Доповідні записки, довідки про результати оперативної роботи, статистичні зведення, таблиці органів НКВС УРСР, зокрема ДТВ НКВС Північно-Донецької залізниці, про кількість заарештованих та засуджених у різних часових проміжках за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 38. 134 арк.

⁵⁶ Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. 624 с.

⁵⁷ Щомісячні статистичні звіти УДБ НКВС УРСР з відомостями про результати оперативно-слідчої роботи в 1938 р. ГДА СБУ (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. Спр. 40. 176 арк.

1938 року було притягнуто до відповідальності 1217 жінок, а безпосередньо заарештовано 1066 осіб.

Через три роки після введення в радянський політичний дискурс терміна «член сім'ї зрадника батьківщини» НКВС СРСР видав наказ № 00486, що санкціонував масштабну репресивну кампанію проти дружин, дітей і близьких родичів засуджених. Основною категорією репресованих стали саме дружини тих, кого вважали «ворогами народу». Водночас оперативно-слідчі органи УРСР не вели систематичної звітності, що ускладнює точне визначення загальної кількості жінок, притягнутих до кримінальної відповідальності на території України.

Отже, каральна політика сталінського режиму щодо родин «зрадників Батьківщини» була чітко регламентованою, системною та ідеологічно вмотивованою формою політичного терору. Введення категорій «ЧСИР» і «ЖИР» легітимізувало колективну відповідальність, при якій родинний зв'язок із репресованим автоматично прирівнювався до політичної загрози. Документи, зокрема наказ НКВС № 00486, свідчать про спланованість репресій, що охоплювали не лише жінок, а й дітей, позбавляючи їх правового захисту. Особливості радянської репресивної політики щодо дружин «ворогів народу» демонструють глибоку гендерну складову сталінського терору, в якій жінки розглядалися не як суб'єкти, а як носії «соціальної небезпечності» за правом спорідненості. Масштабність і жорсткість кампанії проти родин репресованих підтверджують, що радянський режим використовував страх як засіб тотального контролю над суспільством.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА ДОСВІД ВИЖИВАННЯ ДРУЖИН «ВОРОГІВ НАРОДУ» НА КИЇВЩИНІ

3.1. Соціальне виключення та стигматизація дружин «ворогів народу» у Києві: боротьба за існування

Після арешту чоловіків, яких радянська влада заклеювала як «ворогів народу», їхні дружини опинялися в надзвичайно вразливому становищі, втрачаючи не лише звичне життя, але й саму можливість забезпечення базових потреб. Правовий статус таких жінок суттєво змінювався — із громадянок радянської держави вони майже миттєво перетворювалися на об'єкти підозри, переслідування і приниження. Одразу після арешту чоловіка жінку могли примусово виселити з житла без права на будь-яку компенсацію. Особливо драматично це проявлялося в Києві, де значна частина «ворогів народу» належала до інтелектуальної еліти — науковців, інженерів, військових, викладачів, і їхні родини проживали в кооперативному або відомчому житловому фонді. Таке житло конфіскувалося державою, а жінки з дітьми були змушені шукати тимчасовий притулок у родичів чи навіть у незнайомих осіб.

Після затримання чоловіка жінка автоматично потрапляла під оперативний нагляд органів НКВС. Їй могли інкримінувати «співучасть» або ж «антирадянські настрої», а нерідко — засудити окремо за «недонесення» чи за «членство в сім'ї зрадника Батьківщини». Такий вердикт мав свої юридичні наслідки: жінка отримувала кримінальну судимість, яка стигматизувала її протягом життя, навіть після відбуття покарання чи посмертної реабілітації чоловіка. Така судимість унеможливлювала працевлаштування в державних інституціях, обмежувала свободу пересування територією країни, накладала вето на проживання в низці великих міст (зокрема й у Києві), а також призводила до анулювання

документів, що посвідчували особу або підтверджували освіту й професійну кваліфікацію.

Паралельно з масштабними кампаніями з виявлення «неблагонадійних» родин, з весни 1933 року до листопада 1936 року в УРСР відбувалася «чистка» КП(б)У. Цей процес включав перевірку та обмін партійних документів. Одночасно активізувалася боротьба проти «українського націоналістичного ухилу» та інших буржуазних проявів, мобілізуючи тоталітарний режим і його карально-репресивні органи⁵⁸.

Метою партійної чистки було придушення будь-якої реальної опозиції та запобігання появі потенційної. Причини для застосування цих заходів до конкретного члена партії були різноманітними. Зазвичай це стосувалося «приховування» походження при вступі до вищого навчального закладу або влаштуванні на роботу, а також недостатньо активної політичної позиції. Викриті особи проходили через партійні збори, що супроводжувалися публічним осудом і, як наслідок, виключенням з партії.

Особи, що піддавалися спочатку м'яким заходам, одразу наражали на небезпеку своїх родичів. Інформація про «вичищених» членів партії через райкоми надходила до шкіл, де навчалися їхні діти, та до установ, де працювали дружини. Керівництво цих закладів оперативно реагувало, вживаючи дискримінаційних заходів. Школярів на піонерських чи комсомольських зборах змушували засуджувати своїх батьків, а дружин могли переводити на менш кваліфіковані та нижче оплачувані посади або виключати з профспілки.

Першими партійну чистку зазнали Київська, Донецька, Одеська та Вінницька обласні організації. За даними П. Постишева, наданими на листопадовому 1933 р. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, з 120 тис. членів і кандидатів у члени партії, які пройшли чистку, станом на 15 жовтня «вичистили» 27 500 «класово ворожих, нестійких, таких, що розклалися,

⁵⁸ Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.* : Історичні нариси. К. : Наукова думка, 2002. С. 438.

елементів». Більш повні дані навів голова Центральної контрольної комісії КП(б)У К. Сухомлин. За його інформацією, у Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях чистку пройшли 267 907 осіб, з яких 51 713 (19,3%) було виключено з партії. Тільки в Донецькій області виключили до 20% всього складу парторганізації. Третину з них віднесли до «класово ворожих, куркульських елементів і переродженців», які "свідомо творили справу класового ворога, прикриваючись партійним квитком"⁵⁹. Слід зазначити, що вже у 1937 році саме Донецька область (після Київської) продемонструвала найвищі показники у репресуванні членів родин ворогів радянської влади, що відповідало тогочасному ставленню до оточення «вичищених».

Цікаво, що деякі з найактивніших учасників і викривачів чисток у комуністичній партії України самі зазнали трагічної долі вже у 1938 році. Наприклад, Т. Постоловська, дружина П. Постишева, яка сумлінно виконувала настанови Кремля на посаді секретаря парторганізації ВУАМЛІНу, була репресована разом зі своїм чоловіком⁶⁰.

Паралельно з паспортизацією та очищенням великих міст України від «прихованих куркулів», іншого «соціально небезпечного елементу» та їхніх родичів, розгорталася кампанія знищення української літературно-мистецької інтелігенції. Дружини та діти цих діячів, як правило, також страждали. Так, Лідія Євгенівна Вовчик-Блакитна, дружина письменника М. Ялового (та вдова українського поета Василя Еллана), була заарештована слідом за чоловіком⁶¹. Не маючи законних підстав для покарання, цим жінкам зазвичай інкримінували "контрреволюційну" статтю, або ж у 1937 році їх карали відповідно до єзуїтських відомчих приписів НКВС. У грудні 1933 року поета-галичанина В. Бобинського заарештували разом з іншими

⁵⁹ Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.* : Історичні нариси. К. : Наукова думка, 2002. С. 438.

⁶⁰ Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.* : Історичні нариси. К. : Наукова думка, 2002. С. 463–464.

⁶¹ Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. К., 1999. С.50.

земляками: М. Ірчаном, В. Гжицьким, В. Загулом та іншими. Родини митців, обвинувачених у контрреволюційних злочинах, також були приречені на тривалі поневіряння. Пізніше дружина В. Бобинського Емілія Пастушенко разом із чотирирічним сином також зазнала репресій⁶². Існує безліч подібних історій, які свідчать про те, що тоталітарний режим карав усю родину, оскільки його очільники були переконані, що споріднені люди є спільниками та однодумцями, і, отже, мають бути викорінені разом.

Ще задовго до вбивства С. Кірова, у Й. Сталіна виникли наміри щодо запровадження уніфікованої відповідальності за зраду та зрадницькі настрої. Він прагнув легко інкримінувати такі злочини представникам будь-якої дійсної чи уявної опозиції. Цю ідею, ймовірно, разом з тим, що члени родини мають бути включені до кола відповідальних за дії своїх родичів, він озвучив на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 березня 1934 року. Тоді ж було ухвалено рішення про створення спеціальної комісії, яка мала розробити питання про включення до кримінального законодавства СРСР статті, що передбачала покарання за зраду Батьківщини⁶³.

Наприкінці 1934 року в радянській Україні репресії проти, українських націоналістів і троцькістів, а також чистки партійних лав, набули особливо жорстоких рис. Тоді ж розпочалися показові процеси, покликані засвідчити, що республіканське керівництво надійно захищає ідеали радянської влади.

2 грудня 1934 року на жалобному пленумі Київської міськради з приводу вбивства С. Кірова П. Постишев закликав: «Ще більше пильності, товариші робітники, більшовики, комсомольці!». Серед перших жертв цієї пильності опинилося так зване «Об'єднання українських націоналістів» – організація, яка нібито мала на меті повалення радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, шкідництва та диверсій. 18 грудня 1934

⁶² Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933 : Поезія проза драма есей / [Упоряд., вступ. ст., післямова Ю. Лавріненка]. [Париж], 1959. С.249-250. (Biblioteka «Kultury»; Т. 37.

⁶³ Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. С. 133.

року газети повідомили, що 13–15 грудня виїзна військова колегія Верховного Суду в Києві розглянула справи 37 осіб⁶⁴, серед яких були відомі діячі української культури: Г. Косинка-Стрілець, Д. Фальківський, О. Влизько, А. Крушельницький та інші.

Сталінський режим, не маючи жодних законних підстав для репресій близьких родичів головних фігурантів терористичної організації, оскільки всі вони були цивільними і не підпадали під правові нововведення, діяв уже звичним для себе способом – інкримінував їм індивідуальні контрреволюційні статті.

Показовою є трагічна доля родини письменника, педагога, журналіста, видавця та міністра освіти ЗУНР Антіна Крушельницького, яка у 1932 році вимушено переїхала з Польщі до України. Одночасно з головою родини було заарештовано його старших синів – Івана та Тараса. Двоє молодших синів, Богдан та Остап, а також донька Влодзя (Володимира), невдовзі опинилися на Соловках, де й загинули. У 1935 році дружина Антіна Крушельницького померла від горя та потрясінь⁶⁵. Таким чином, тоталітарний режим нещадно покарав усю родину, оскільки, на переконання карально-репресивних органів, її голова планував «повалення Радянської влади в СРСР та підготовку терористичних актів проти представників партії і уряду».

Тамара Мороз-Стрілець, дружина класика української літератури Григорія Косинки, сама письменниця та літературознавець, після арешту чоловіка 5 листопада 1934 року пройшла через усі випробування, підготовлені більшовицькою владою. Після розстрілу чоловіка 17 грудня 1934 року їй навісили тавро ЧСИР, що швидко позначилося на її житті. Спочатку у неї забрали паспорт та конфіскували майно. Вона переїхала з Києва до Харкова, але й там не знайшла спокою. Заборона жити у великих

⁶⁴ Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : Історичні нариси. К. : Наукова думка, 2002. –С. 444.

⁶⁵ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / НАН України; Інститут історії України. К., 2004. С.548-549.

містах змусила її оселитися в Полтаві, де вона протягом трьох років заробляла на життя, латаючи чужі панчохи, проживаючи в коморі у милосердної жінки.

Наступний виток репресій у республіці, спрямований проти залишків розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів, до якого залучали й членів ворожих родин, ознаменувався слідством у справі Контрреволюційної троцькістської організації в Україні. Ці трагічні події торкнулися майже всієї родини видатного українського письменника Михайла Коцюбинського. У січні 1935 року Юрія Михайловича Коцюбинського спочатку вислали з Москви до Алма-Ати, а за місяць рішенням Особливої наради заслали на 5 років до Західно-Сибірського краю, де у жовтні 1936 року його знову заарештували та доправили до Києва⁶⁶. Одразу після арешту Юрія така ж доля спіткала його брата Романа. Згодом була заарештована й дружина останнього – О. Писаржевська. Їхніх двох дітей передали до дитячого будинку. Цій мужній жінці, матері двох дітей, яка посивіла від горя за місяці перебування в мелітопольській в'язниці, на відміну від багатьох інших, вдалося вийти на свободу у лютому 1938 року. Після того, як 27 квітня 1935 року український письменник Георгій Шкурупій був засуджений на 10 років виправно-трудоих таборів за звинуваченням у належності до київської терористичної організації ОУН, з Києва виселили його дружину Варвару Базас із сином Георгієм.

У перші та наступні місяці 1935 року тривав процес нормативного озброєння органів внутрішніх справ, яким зобов'язувалося застосовувати дискримінаційні заходи до небезпечних та неблагонадійних родин. Поява низки регламентуючих документів у цій сфері, ймовірно, була пов'язана з труднощами, з якими стикалися працівники міліції при очищенні режимних місцевостей від зазначених осіб, а також від антисуспільних елементів, не пов'язаних з виробництвом.

⁶⁶ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній армії» *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Науковий і документальний журнал. К. : Сфера, 1997. №1/2. С. 138.

У додатку до наказу НКВС СРСР № 0069, затвердженого наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою 31 січня 1935 року⁶⁷, було детально розписано загальні положення функцій міліції щодо проведення паспортної роботи. Це включало неவிдачу цього документа певним особам та членам їхніх родин, а також застосування пов'язаних із цим репресій. Тоді ж знову було чітко окреслено перелік режимних місцевостей СРСР та УСРР. До режимних місцевостей в УСРР віднесли Київ, Харків, Вінницю, Одесу, Сталіно та Дніпропетровськ, а також 24 райони Київської, 12 районів Харківської, 17 районів Вінницької та 16 районів Одеської областей.

У вересні 1935 року радянська влада перевершила себе в жорстокості, запровадивши 7 квітня кримінальну відповідальність для неповнолітніх віком від 12 років з застосуванням всіх мір покарання, включаючи розстріл⁶⁸. Р. Конквест припускав щодо встановлення такого вікового порогу: «Важко сказати, чому початковий вік був встановлений у 12 років. Ймовірно, члени опозиції мали дітей відповідного віку. Могло відіграти роль і те, що у Сталіна був схожий прецедент, проти якого опозиція свого часу не заперечувала. Це – страта тринадцятирічного цесаревича Олексія, знищеного разом з усією царською родиною в єкатеринбурзькому підвалі 16 липня 1918 року»⁶⁹.

Проте підступність тоталітарного режиму проявилася не лише у зниженні вікового порогу для найжорстокішого покарання, позбавленні селянських дітей права вільно обирати фах та місце проживання, а й у запровадженні кримінальної відповідальності членів родин. Це майже збіглося в часі з блюзнірською заявою Сталіна: «Син за батька не відповідає». Цю відому фразу він вимовив на нараді комбайнерів у Москві на початку грудня 1935 року. Коли молодий башкирський колгоспник А. Гільба

⁶⁷ Спр. 3. Накази НКВС СРСР за 1935 рік від № 001 до № 0159. 1935 р. 202, арк. 78, 126–126 зв.

⁶⁸ Кримінальне законодавство СРСР та союзних республік (Основні законодавчі акти): збірник/Упоряд. : Е. М. Ворожейкін, О. І. Гацихо та ін; Відп. ред. Д. З. Карєв. - М. : Держжурвидав, 1957. С.23.

⁶⁹ Конквест Р. Великий терор. Firenze: Aurora, 1974. С. 174.

заявив з трибуни: «Хоч я й син куркуля, але я буду чесно боротися за справу робітників та селян і за побудову соціалізму», Сталін кинув репліку, що стала знаковою⁷⁰. Згодом журналісти перетворили її на «вказівку товариша Сталіна». Ця політична мізансцена, розіграна партійним керівником СРСР, насправді була не що інше, як сигнал до нової гучної демонстрації примирення із соціально чужими елементами. Однак вона так і залишилася лише популістським гаслом, що різко контрастувало з повсякденною каральною практикою.

Продовжуючи заходи з забезпечення кордонів СРСР, з 20 лютого до 10 березня 1936 року з окремих районів Вінницької та Київської областей у східні регіони республіки було переселено 41 650 осіб (8329 родин), з яких 60% становили німці та поляки⁷¹. Відповідно до постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 року, з прикордонної зони західних областей України вчергове виселили політично неблагонадійний елемент з числа німців та поляків разом із членами їхніх родин (усього 23 519 осіб)⁷². З них 3013 сімей (10 952 особи) були розміщені у Келлеровському районі Кокчетавської області Казахстану⁷³. Ця політика тривала й надалі. Заступник начальника ГУЛАГ НКВС СРСР І. Плінер повідомляв, що з червня до вересня 1936 року з цього регіону УСРР на Північний Кавказ було переселено 37 213 поляків та німців, а на кінець року ця цифра сягнула 69 283 осіб (збільшившись майже вдвічі лише за три місяці). Перша партія переселенців прибула до Карагандинської області Казахстану 25 червня того ж року. Серед 26 778 осіб понад дві третини складали жінки (7517) та діти (12 297), причому в середньому одна сім'я

⁷⁰ Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. С. 152.

⁷¹ Історія сталінського ГУЛАГу. Кінець 1920-х - перша половина 1950-х років: Собр. док. в 7 т. / Відп. редактори Н. Верт, С. В. Мироненко / М-во культури та масових комунікацій Ріс. Федерації, Федір. арх. агентство, Держ. арх. Ріс. Федерації, Гувер. ін-т війни, революції та світу. 2004. Т. 5: Спецпереселенці в СРСР. 2004. С. 52.

⁷² Платонова Н. В. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-і 60-і роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України) *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. К., 2003. № 1. С. 94.

⁷³ Дугін А. н. Невідомий ГУЛАГ: Документи та факти. С. 95.

налічувала чотирьох осіб. Переселенці другої черги з України – 9565 родин німців та поляків – прибули туди ж у вересні 1936 року⁷⁴. Таким чином, поступово освоювався регіон, де на початку 1938 року було організовано найбільший табір для дружин репресованих, засуджених на 5–8 років лише за те, що їхні чоловіки були визнані радянською владою своїми запеклими ворогами.

Паралельно з масовими виселеннями, у другій половині травня 1936 року відбулася подія, яка на перший погляд не віщувала нічого загрозливого для членів родин політичних опонентів радянської влади. Проте згодом виявилось, що в ті дні для тисяч безневинних жінок та дітей закладалася «міна уповільненої дії», яка вибухнула в серпні 1937 року, а її страшне відлуння тривало майже цілий рік.

20 травня 1936 року, шляхом опитування членів політбюро ВКП(б), було ухвалено постанову, особисто підписану Й. Сталіним. У ній, серед іншого, зазначалося: «У зв'язку з контрреволюційною активністю троцькістів, яка не припиняється, запропонувати НКВС направити у віддалені концтабори на термін від 3 до 5 років троцькістів, що знаходилися в заслання та режимних пунктах, і троцькістів, виключених з ВКП(б), які виявляють ворожу активність і проживають у Москві, Ленінграді, Києві та інших містах Радянського Союзу»⁷⁵. Таке ставлення до так званих троцькістів згодом позначилося й на долі членів їхніх родин, оскільки дружини цих осіб опинилися серед перших репресованих.

5 липня 1936 року відбувся перший із серії арештів командирів Київського особливого військового округу (КОВО), що потягнув за собою шлейф репресій щодо членів родин цих людей. Того дня в Києві, без відома і згоди його безпосереднього начальника Й. Якіра, було затримано й незабаром відправлено до Москви командира 8-ої окремої механізованої бригади КОВО, комдива Д. Шмідта. Після цього його молода дружина

⁷⁴ Дугін А. н. Невідомий ГУЛАГ: Документи та факти. С. 73.

⁷⁵ Іванова Г. М. Історія ГУЛАГу. 1918-1958: соціально-економічний та політико-правовий аспекти. С. 198.

Олександра була змушена залишити навчання в Київському авіаційному інституті та влаштуватися водієм таксі⁷⁶. У серпні–вересні 1936 року до тюремних камер потрапили й інші воєначальники.

Після арешту Г. П'ятакова – радянського партійного та державного діяча, уродженця Київської області – на початку осені 1936 року за ґратами опинилася і його колишня дружина, яка мала десятирічного сина. Після тривалих допитів, під тиском слідчих, жінка визнала факт "контрреволюційної діяльності" свого чоловіка. Неофіційна дружина Г. П'ятакова Євгенія Бош наклала на себе руки⁷⁷.

Одразу після арешту в Харкові у листопаді 1936 року поета-сходознавця І. Каляника, його дружину та крихітну доньку виселили з квартири в напівпідвал. Згодом, у жовтні 1937 року (вже вдову), її заарештували й заслали на вісім років як члена сім'ї "ворога народу" до Сибіру. Дитину ледве встигли забрати дідусь та бабуся по батькові. Лише через дев'ять років дружині Каляника вдалося побачити вже чотирнадцятирічну донечку. Уже тоді стало зрозуміло, що слідом за репресіями проти чоловіків вживатимуться блискавичні дискримінаційні або й такі ж жорстокі заходи до їхніх дружин.

Наприкінці 1936 року відбулася подія, яка мала б радикально змінити життя багатьох дискримінованих членів сімей депортованих, "колишніх людей", та інших, віднесених до тих, хто не мав права брати участь у виборах, а отже, зазнавав інших постійних утисків. 5 грудня, на VIII Надзвичайному з'їзді Рад, була ухвалена нова Конституція СРСР, яка проголосила рівність усіх громадян. Вперше окремий, X розділ Основного Закону, був присвячений їхнім правам та обов'язкам. Позбавлення прав дивним чином не зникало повністю, а ставало прерогативою суду, що створювало очевидну суперечність між декларативними заявами,

⁷⁶ Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 212.

⁷⁷ Конквест Р. Великий терор / пров. з англ. Л. Володимирова. Firenze: Aurora, 1974. С. 300-301.

закріпленими на вищому законодавчому рівні, та реальним життям. Одночасно конституційне законодавство послідовно утверджувало тоталітарний характер влади щодо громадян держави. Як і раніше, було узаконено режим придушення політичних опонентів на конституційному рівні, чому сприяв інститут "ворога народу" (ч. 2, ст. 131 розділу X).

Таким чином, формально повідомивши про перехід від диктатури до соціалістичної демократії, тоталітарний режим реально зберіг за собою всі важелі впливу, які полегшували йому володіння стримувальними та репресивними "аргументами".

Паспортизація, що у декілька етапів прокотилася радянською Україною, партійні чистки, політичні процеси, які відбулися протягом 1933–1936 років, свідчили про те, що політичний терор після масових "куркульських" депортацій не взяв тривалого перепочинку. Тривав повзучий наступ на суспільство, його "санація", яка торкнулася не лише опозиційно налаштованих верств, а й членів їхніх родин.

Від самого початку етапування на жінок чекали суворі випробування та приниження, їх піддавали ретельному, багаторазовому обшуку. Спеціальні інструкції з цього приводу підкреслювали, що «ворог після арешту не припиняє боротьби і може вчинити самогубство з метою приховування своєї злочинної діяльності», тому обшуки мали проводитися з особливою увагою⁷⁸.

Значна частина заарештованих жінок проводила у тюрмах тривалий час. Спершу відбувалося слідство, потім – очікування рішення Особливої наради, і врешті-решт – відправлення до табору. Іноді вирок повідомляли вже під час етапування.

У Лук'янівській в'язниці Києва понад рік утримували дружин колишніх співробітників НКВС: Сергія Каріна-Даниленка, відомого операціями проти Юрка Тютюнника; начальника управління міліції столиці України Миколи Бачинського; начальника пожежної охорони НКВС УРСР Юхима Елькіна та

⁷⁸ Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенка. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С.121.

інших. Софію Елькіну та Ганну Бачинську, чиїх чоловіків після тривалого слідства розстріляли в Бутирській в'язниці Москви, відправили до Темниківського табору ГУЛАГ. Розвідника С. Каріна-Даниленка, обвинуваченого в участі у "змові В. Балицького", після 26 місяців утримання в Лефортово та Бутирці звільнили 22 жовтня 1939 року. Імовірно, слідом за ним з Лук'янівської в'язниці вийшла і його дружина Лідія, яку утримували там з 28 серпня 1937 року⁷⁹. Цій жінці пощастило, однак інші дружини чекістів пройшли всі кола пекла, попри «заслуги» їхніх чоловіків перед відомством, в якому вони працювали, та режимом, якому вірно служили.

Іноді обвинувачення дружині висувалося, а її справа направлялася на Особливу нараду ще до винесення вироку її чоловікові. За таким сценарієм відбулося покарання дружини начальника ветеринарного відділу КОВО Олександри Нуромської⁸⁰. Слідство у справах ЧСІР (членів сімей зрадників Батьківщини), які перебували в тюрмах, було здебільшого коротким та формальним. Ці справи відрізнялися від інших підвищеною увагою до складу сім'ї. Головним документом для кожної з ЖІР (жінок-ізолюваних родичів) ставала постанова про арешт, яка зазвичай містила стандартне формулювання: «До арешту чоловіка проживала разом з ним і була утаємничена у його контрреволюційну діяльність» (іноді – сприяла його контрреволюційній діяльності). Найбільш продуктивним у роботі цього позасудового органу стало 27 грудня 1937 року. Того дня він виніс вердикти щодо 166 жінок – уродженок України, які незабаром вирушили до Акмолинського відділення Карлагу.

Двадцятивосьмирічну малограмотну домогосподарку з Києва Валентину Зей-Онищенко, матір трьох дітей віком від одного до десяти років, заарештували ще 27 жовтня 1937 року як дружину ворога радянської влади. Разом із двомісячним немовлям вона на початку наступного року

⁷⁹ ЦДАГО. України. Спр. 32371. Т. 1. Кримінальна справа Елькіної С. Д. 8 арк.

⁸⁰ Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 210.

вирушила у далеку дорогу до таборів ГУЛАГу. Старшу дочку забрали до дитячого будинку, а іншого сина взяли на виховання родичі⁸¹.

Того ж дня почула свій вирок двадцятивосьмирічна киянка Рива Славинська, яка працювала техсекретарем заочних курсів піонервожатих видавництва «Комуніст». Разом з місячною донькою дружина ворога народу потрапила зі столиці України до АЛЖИРу (Акмолинського табору дружин зрадників Батьківщини), звідки її звільнили лише 27 грудня 1945 року⁸².

Прагнучи впоратися з великою кількістю справ щодо дружин шпигунів та зрадників, Особлива нарада при НКВС СРСР не припиняла своєї інтенсивної роботи і в наступні дні 1937 року, зокрема 28 грудня. Того зимового дня отримала свій п'ятирічний вирок від цього позасудового органу рідна сестра відомого учасника національно-визвольних змагань Ольга Скугар-Скварська. Ймовірно, саме така спорідненість відіграла не останню роль у тому, що Ольга потрапила до числа перших жертв операції, що здійснювалася відповідно до наказу № 00486, оскільки арешт відбувся вже 14 вересня 1937 року. Її чоловік – Іван Мойсеєнко, головний інженер Київського цукротресту, був спочатку виключений з компартії, а згодом – 17 липня 1937 року заарештований та засуджений Військовою колегією Верховного Суду зі своїм безпосереднім начальником за обвинуваченням у «контрреволюційній шкідницькій діяльності» на 20 років позбавлення волі. Справа Ольги Олександрівни була обтяжена й іншими обставинами, зокрема тим, що вона була дочкою священика, мала двох братів, один з яких перебував в еміграції у Чехословаччині, другий був засуджений у 1925 році у справі українського громадсько-політичного діяча В. Голубовича.

В НКВС вирішили, що перебування на свободі може позначитися на ході слідства. Тому матір чотирирічної доньки заарештували й утримували

⁸¹ЦДАГО. України. Спр. 40552. Справа зі звинувачення Зей-Онищенко Валентини Корнійівни. ЧСИР. 35 арк.

⁸²ЦДАГО. України. Спр. 36331. Справа зі звинувачення Славинської Риви Ізраїлівни. 142 арк.

під вартою у Київській тюрмі. Обвинувачення для неї були стандартні: «Як дружина учасника антирадянської к. р. організації правих Мойсеєнка Івана знала про його злочини і не повідомила». Жінку довго тримали в тюремній камері, неодноразово викликали на допити, намагаючись отримати свідчення про співучасть. Але все було марно. Жінка щоразу відмовлялася від обвинувачень на свою адресу і не обмовила свого чоловіка. Звинувачувальний вирок 11 листопада 1937 року був типовим для таких справ і дуже лаконічним. У ньому зазначалося, що Ольга Скугар-Скварська «є дружиною засудженого Мойсеєнка, мала зв'язок з братами-емігрантами, один з яких був засуджений за радянської влади».

Отже, сам факт родинних зв'язків відверто кваліфікувався як злочин. При цьому, суть «недонесення» у звинувачувальному вирокі залишалася невизначеною. Власне, і пояснити її було неможливо, адже Ольга Олександрівна категорично заперечувала всі звинувачення під час допитів. Витяг з протоколу засідання Особливої наради, що відбулося 28 грудня 1937 року, містив не менш лаконічне формулювання: «Скугар-Скварську Ольгу Олександрівну як члена сім'ї зрадника батьківщини ув'язнити... на 5 років. Рахувати строк з 13.9.37». Після додаткових двох місяців перебування у Лук'янівській в'язниці, у лютому 1938 року, ця жінка, довіривши свою дитину рідному брату, який проживав у Києві, була відправлена з черговим етапом до Акмолинського відділення Карлагу⁸³.

Так, під удар потрапила і Катерина Кулікова – дружина Менделя Хатаєвича. 29 серпня 1937 року Хатаєвича було усунуто з Політбюро ЦК КП(б)У, а вже в жовтні того ж року — засуджено до страти за участь у так званому «правотроцькістському блоці» на Дніпропетровщині.

Його арешт безпосередньо вплинув на долю дружини, яка працювала в Київському міському партійному комітеті. Слідчу справу проти неї

⁸³ ЦДАГО. України. Спр. 32223. Т. 1. Справа зі звинувачення Скугар-Скварської Ольги Олександрівни за ст. ст. 20–54¹⁰ і 54¹² КК УРСР. 13 вересня 25 жовтня 1937 р. 48 арк.

порушили 17 липня 1937 року — в той час, коли її чоловік уже перебував під вартою. Її звинуватили в належності до «контрреволюційної троцькістської організації» за статтями 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу. Як запобіжний захід обрали утримання під вартою в окремому корпусі київської в'язниці.

Лише 21 травня 1955 року Катерину Кулікову було посмертно реабілітовано.

Отже, випадки арештів або депортацій самих дружин «ворогів народу» були системним явищем у радянський період репресій і становили окрему категорію трагедій, оскільки стосувалися не лише жінок, які переживали емоційний біль втрати своїх чоловіків, а й їхніх дітей, які ставали свідками та безпосередніми жертвами цих звірств. Після арешту чоловіка радянська влада часто застосовувала принцип колективної відповідальності, розглядаючи родину як єдиний «контрреволюційний елемент», що підлягав нейтралізації. Дружини «ворогів народу» автоматично ставали об'єктами переслідування та репресивних заходів.

Одним з найбільш жорстоких способів покарання для дружин заарештованих чоловіків було примусове вислання їх разом із дітьми до концентраційних таборів або на спецпоселення у віддалених районах Сибіру та інших географічно ізольованих регіонах Радянського Союзу. У багатьох випадках ці жінки не мали жодного стосунку до інкримінованих злочинів своїх чоловіків, проте ставали жертвами тоталітарної системи, яка вбачала в них потенційну загрозу. Влада розглядала такі депортації як спосіб ізолювати «політично неблагонадійних» осіб і запобігти можливим спробам «ворогів народу» або їхніх родичів відновити вплив на суспільство.

Незаконне позбавлення волі та примусове переміщення дружин «ворогів народу» стали трагічною складовою великого механізму державного терору, який завдав непоправної шкоди цілим поколінням людей, руйнуючи їхні родини та майбутнє. Жінки, яких депортували до таборів або на спецпоселення, часто опинялися в інгуманних умовах. Вони не лише втрачали свої домівки та родинні зв'язки, а й стикалися з фізичними та

моральними стражданнями, оскільки умови в таборах характеризувалися екстремальною жорстокістю: каторжна праця, відсутність кваліфікованої медичної допомоги, екстремальні температурні режими, голод, фізичне та сексуальне насильство з боку тюремної адміністрації та інших ув'язнених.

Загалом, депортація та арешт самих дружин стали ще однією жахливою сторінкою радянських репресій, що значно розширили масштаби людських страждань та посилили соціальну ізоляцію не лише чоловіків, а й їхніх родин.

3.2. Досвід виживання засуджених дружин «ворогів народу» у таборах:

Київський регіон

Зміцнення тоталітарного режиму у 1930-х роках суттєво змінило повсякденність радянських громадян. Оксана Кісь уточнює, що в таких екстремальних умовах індивідуальні права та можливості практично анулюються, а побутові умови далекі від норми⁸⁴. Особливо трагічною була доля жінок, які зазнавали арештів та наступного відправлення до ГУЛАГу. Як зазначала Ханна Арендт, табори виступали не лише місцем фізичного знищення та морального приниження, а й становили жорстокий "науковий експеримент" з викорінення самої людської спонтанності, перетворюючи людину на просту річ, нижчу за тварину⁸⁵.

У контексті репресій 1930-х років особливу увагу становить доля дружин «ворогів народу», які були засуджені не за власні вчинки, а виключно через родинні зв'язки. Жінки з Київщини, яких заарештовували після ув'язнення або розстрілу їхніх чоловіків, опинялися у виключно складній ситуації: їх позбавляли житла, роботи, дітей, а далі – депортували до віддалених таборів у Казахстані, на Уралі чи в Сибіру. Соціальний

⁸⁴ Кісь О. Історія крізь призму жіночого досвіду (інтерв'ю). Проєкт «Локальна історія». URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6282>

⁸⁵ Арендт Х. Витоки тоталітаризму / пров. Кімелева, А. Д. Ковальова та ін. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.

портрет цих жінок засвідчує їхню переважну належність до міської інтелігенції: вони були дружинами інженерів, партійців, військовослужбовців, викладачів, часто самі мали вищу освіту та працювали на відповідальних посадах у Києві або районних центрах області. Проте після арешту чоловіка цей статус втрачався миттєво. Зазвичай їх звільняли з роботи, у деяких випадках – із публічним осудом або моральним цькуванням. Формулювання «член сім'ї зрадника Батьківщини» в обвинувальних документах не потребувало жодних доказів вини. Сама спорідненість із «ворогом» прирівнювалася до політичного злочину. У протоколах допитів, що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву СБУ, видно, що більшість жінок не мали жодного уявлення про зміст звинувачень проти їхніх чоловіків, проте це не впливало на вирок.

До 1940 року структура ГУЛАГу охоплювала 53 основні табори, які включали в себе тисячі підрозділів і пунктів. В офіційних звітах вказується, що на 1 січня 1939 року в табірній системі перебувало 1 289 491 в'язень, серед яких було 107 319 жінок⁸⁶. Жінки, звинувачені як «вороги народу», відбували покарання у різних табірних комплексах ГУЛАГу, зокрема в Північному залізничному, Біломорсько-Балтійському, Воркутинському таборах тощо. Водночас дружини репресованих «ворогів народу» вважалися особливо небезпечними злочинцями, тому їхнє перебування серед інших ув'язнених вважалося небажаним⁸⁷.

На початку 1938 року відкрився найбільший табір для «ЧСИР» – Акмолінський табір для дружин «зрадників батьківщини». Перші групи жінок прибули туди вже в січні 1938 року⁸⁸. Тамара Вронська звертає увагу

⁸⁶ Довідка про склад ув'язнених, які утримувались у ВТТ НКВС на 1 січня 1939 р. ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960 / сост. А. І. Кокурін, Н. В. Петров; за ред. А. Н. Яковлєва. С. 416-419.

⁸⁷ Кукушкіна А. Р. Акмолінський табір дружин «зрадників Батьківщини»: історії та долі. Караганда, 2002. 184 с.

⁸⁸ Музейно-меморіальний комплекс жертв політичних репресій та тоталітаризму «АЛЖИР».

на те, що, згідно з архівними матеріалами (звіти ГУЛАГу, протоколи допитів, документи Особливої наради тощо), кількість таборів, куди спрямовували цю категорію засуджених, була значно більшою⁸⁹.

У дослідженнях Оксани Кісь, присвячених жіночому повсякденному життю українських ув'язнених у ГУЛАГу в 1940–1950-х роках, підкреслюється, що умови проживання в таборах значно варіювалися залежно від матеріального забезпечення, клімату, особистих якостей керівництва табору та інших факторів⁹⁰.

Після арешту жінки зіштовхувались із важкими випробуваннями, першим із яких було перебування у в'язниці. Зазвичай, заарештованих утримували у слідчих ізоляторах за місцем їхнього проживання. Наприклад, Ізидора Косач-Борисова після арешту в Києві була поміщена до київської в'язниці у 1937 році⁹¹. Ув'язнення починалося з детального обшуку. Жінка згадує: «У тюрмі кожного в'язня заводять до окремої кімнати, де роздягають донага, обшукують та одбирають недозволені речі – між іншим шнурки від черевиків, підв'язки, пояси, підтяжки, окуляри та інше» [78, с. 46]. Як зазначає Тамара Вронська, жінки, яких переслідували як «дружин ворогів народу» в УРСР, могли бути етаповані не тільки з тюрем республіки, але й, зокрема, з Бутирської в'язниці в Москві⁹².

Побут ув'язнених жінок залежав від умов утримання. Киянка Адда Войтоловська, яку арештували в 1936 році, згадувала, що в ленінградській «в'язниці на Шпалерній» їй не дозволяли прогулянок⁹³. Косач-Борисова

⁸⁹ Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. С. 184.

⁹⁰ Кісь О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2017. С. 98.

⁹¹ Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 31.

⁹² Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. С. 186.

⁹³ Войтолівська О. Л. Слідами долі мого покоління. Ситиквар: Комі. кн. вид-во, 1991. 334 з.С. 52.

свідчила, що у Київській в'язниці через недостатнє харчування в'язні втрачали сили⁹⁴. Марія Даниленко, ув'язнена як «дружина зрадника батьківщини», описувала свій раціон таким чином: «Їжу нам приносили татуйовані кримінальники: поставлять бачок з баландою на брудну підлогу, плюнуть у нього і кажуть: «Жрите, контрики». І я нічого не їла, гидувала»⁹⁵.

Водночас, у свідченнях Зої Марченко, яка в 1931 році перебувала в Бутирській в'язниці, є згадки про відносно прийнятний харчовий раціон. Проте, навіть отримуючи передачі від рідних, вона втратила вагу та була фізично виснажена⁹⁶. Можливість отримання харчових пакунків залежала від ставлення слідчого до арештованої. За оцінкою Енн Епплбом, у другій половині 1930-х років умови утримання багато в чому визначалися тим, чи погоджувався арештант на співпрацю: у разі згоди дозволяли листування, пакунки та читання преси, в іншому випадку ці привілеї скасовувалися, а норма харчування могла бути знижена⁹⁷.

Камери тюрем зазвичай були переповнені. У вересні 1937 року в записці Миколи Єжова було зафіксовано збільшення кількості співробітників ГУДБ із 9 034 до 16 260 осіб, що пояснювалось зростанням числа арештованих та необхідністю розширення тюремної системи⁹⁸.

Косач-Борисова описувала, що в камері було важко дихати, навіть коли вікна були відчинені⁹⁹. Подібну ситуацію згадувала й Марія Даниленко, вказуючи на задуху через кількість людей¹⁰⁰. Розалія Блок-Баєрс,

⁹⁴ Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 48.

⁹⁵ Даниленко М. Л. Стерегли нас як золото, а цінували як г... Сторінки трагічних доль: зб. спогадів жертв політ. репресій у СРСР 1920-1950-ті рр. / Упоряд. : Є. М. Грибанова, Є. С. Зулкашева, А. Н. Іпмагамбетова та ін. Алмати, 2002. С. 82.

⁹⁶ Марченко З. Д. Сімнадцять років на островах ГУЛАГу. Москва: Повернення, 1995. С. 43.

⁹⁷ Епплбаум Е. ГУЛАГ. Павутиння Великого терору., 2006. С. 158.

⁹⁸ Записка наркома внутрішніх справ СРСР І. Єжова голові РНК СРСР Ст. М. Молотову про збільшення штатної чисельності ГУДБ у зв'язки України з відкриттям нових в'язниць. 16 вересня 1937 року. Історія сталінського Гулага. Кінець 1920-х перша половина 1950-х років: Збори документів у 7-ми томах. Т. 2. Каральна система: структура та кадри. З. 133.

заарештована у 1937 році, описувала свій перший досвід у Бутирській в'язниці: «Первой моей мыслью было, что они не в своем уме, но, присмотревшись, я поняла, что их только что привели из бани и они сушат свои вещи»¹⁰¹.

За словами Ізидори Косач-Борисової, в її камері одночасно перебувало 25-30 жінок, більшість із яких були «дружинами ворогів народу», хоча склад в'язнів постійно змінювався¹⁰².

Тюремне життя мало згубний вплив не лише на фізичний стан жінок, але й на їхній моральний стан. Ксенія Грохотова, пригадуючи цей період, зізнавалася, що втрачала сенс життя: «Мені й той час не хотілося жити... Одного разу спало на думку: навіщо мені жити? Не піду я ні на прогулянку, нікуди, лежатиму. Але зі мною люди, добрі люди, я не одна. Не можна так, не можна»¹⁰³. Ізидора Косач-Борисова описувала буденність у камері як одноманітну, проте вночі вона переривалася звуками допитів — когось виводили, когось повертали¹⁰⁴. А Розалія Блок-Баєрс, провівши три місяці в тюремному ув'язненні, часто відчувала, що виходу з нього може й не бути¹⁰⁵. Зі свого боку, Адда Войтоловська наголошувала на тому, що потрапляння до одиночної камери провокувало відчай через безпорадність перед системною несправедливістю¹⁰⁶.

⁹⁹ Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 46.

¹⁰⁰ Даниленко М. Л. Стерegli нас як золото, а цінували як г... Сторінки трагічних дол: зб. спогадів жертв політ. репресій у СРСР 1920-1950-ті рр. / Упоряд. : Є. М. Грибанова, Є. С. Зулкашева, А. Н. Іпмагамбетова та ін. Алмати, 2002. С. 82.

¹⁰¹ Блок-Баєрс Р. М. Нью-Йорк-Москва-Сибір за етапом. Зірка. 2001. № 9. С. 194-204.

¹⁰² Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 49.

¹⁰³ Грохотова До. Т. Добрих людей більше. Роки терору: Книга пам'яті жертв політичних репресій Перм: Перм. кн. вид-во, 2008. Т. 1. Ч. 6. С. 192.

¹⁰⁴ Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 50.

¹⁰⁵ Блок-Баєрс Р. М. Нью-Йорк-Москва-Сибір за етапом. Зірка. 2001. № 9. С. 194-204.

Системний аналіз особистих свідчень дає підстави погодитися з оцінкою, наданою Робертом Конквестом. Він стверджував, що умови утримання в різних регіонах країни мали схожі риси: перенаселення камер, нестача їжі, антисанітарія, гнітюча рутинна, перервана допитами¹⁰⁷.

Процедури слідства для жінок, які перебували в ув'язненні, часто перетворювалися на справжні випробування, що ламали їх як фізично, так і психологічно. Катування та методи психологічного тиску були складовою частиною допитів.

У січні 1939 року Сталін у засекреченій телеграмі, адресованій обласним і крайовим партійним органам, а також керівництву НКВС-УНКВС, підтвердив, що дозвіл на застосування фізичного насильства було офіційно надано Центральним Комітетом ВКП(б) ще у 1937 році. За висловом партійного керівництва, такі дії визнавалися «цілком правильними й доцільними». Роберт Конквест, у свою чергу, вказував на те, що практика побиттів з'явилася ще на початку 1930-х років, і підкреслював, що у численних спогадах жінок регулярно згадуються факти насилля¹⁰⁸. Ізидора Косач-Борисова свідчила, що тортури застосовували не до всіх: «Я вже знала, що чоловіків катували усіх, а жінок тільки деяких. Який критерій – кого катувати, кого ні – невідомо»¹⁰⁹.

Однією з форм фізичного та психологічного впливу на жінок у в'язницях була заборона на сон, яка слугувала засобом додаткового тиску. Ада Войтоловська, яка перебувала в одиночному ув'язненні, розповідала, що її постійно контролювали, не дозволяючи навіть прилягти. У своїх

¹⁰⁶ Войтолівська О. Л. Слідами долі мого покоління. Ситиквар: Комі. кн. вид-во, 1991. С. 51.

¹⁰⁷ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк : ВМА «Терен», 2009. С. 457.

¹⁰⁸ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк : ВМА «Терен», 2009. С. 216.

¹⁰⁹ Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 50.

спогадах вона також описала вишукану форму емоційного знущання, яку застосовував слідчий Райхман: «Якось іншим разом Райхман бере телефонну трубку, набирає номер, веселим домашнім голосом запитує: «Лізонька, Машура спить? Перегнись через сітку і поцілунок її в щічку» Він не дивиться на мене, але розмова ведеться для мене, б'є на материнські почуття»¹¹⁰.

Після винесення вироку засуджених етапом відправляли до місць виконання покарання. Розалія Блок-Баєрс описувала свій етап так: «Після оголошення «вироків» нас одразу повезли...на вокзал. Був кінець грудня, ми майже всі були без верхнього одягу, бо заарештували нас влітку чи на початку осені, а видати нам арештантські ватники тюремне начальство не вважало за потрібне. На морозі, в напівтемряві, під гавкіт собак і окрики конвойних, нас, двісті одупілих від горя і жаху жінок, занурили в теплушку, освітлену лише однією свічкою. Багато хто плакав, один знепритомнів, і раптом якась жінка сильним молодим голосом затягла пісню, і, відразу пишучи слова, її підхопили інші. Співали ми цю пісню всю дорогу до Сибіру, незважаючи на крики конвойних.»¹¹¹.

Більшість арештанток не знали, куди саме їх прямують. Ізидора Косач-Борисова описувала випадок, коли одна з жінок, обурена невідомістю, емоційно звернулася до наглядача: «Одна з в'язнів...маленька жіночка, підскочила до начальника...і закричала на нього: Куди ви нас висилаєте? Той каже: Це я не можу вам сказати. Тоді вона стиснула кулачки своїх тендітних рученьт і як закричить на нього: Як то так, засилаєте ні за що, ні про що на 10 років і навіть не скажете, куди та що це мені таке буде?»¹¹².

¹¹⁰ Войтолівська О. Л. Слідами долі мого покоління. Ситиквар: Комі. кн. вид-во, 1991. 334 з.С. 51.

¹¹¹ Блок-Баєрс Р. М. Нью-Йорк-Москва-Сибір за етапом. Зірка. 2001. № 9. С. 194-204.

¹¹² Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 52.

На думку Енн Епплбом, транспортування в'язнів здійснювалося у двох типах вагонів – так званих «столипінських» або ж товарних («телячих»). У цих вагонах було надзвичайно тісно, а туалетом можна було скористатися лише під наглядом конвоїрів, які часто взагалі не супроводжували в'язнів туди. У товарних вагонах простору було більше, а «вбиральня» – отвором у підлозі – була доступною всім¹¹³.

Тяжкі умови етапування згадувала й Ізидора Косач-Борисова: «Понапихали нас у звичайні товарні вагони...У підлозі посеред вагону невеличка дірка – убиральня. Чотири малих віконечок із ґратами...»¹¹⁴. Розалія Блок-Баєрс описувала одну піч у вагоні, біля якої жінки по черзі намагалися зігрітись¹¹⁵.

Марія Даниленко не могла забути принизливий досвід відвідин лазні під час однієї із зупинок: «Досі в пам'яті від тієї поїздки зберігся знущально-вульгарний регіт 18-річних конвоїрів, представлених спостерігати за дорослими жінками, що миються. Їхні веселощі викликали тіла, фізично знівечені голодом, горем і страхом за кинутих дітей, за заарештованих чоловіків і коханих»¹¹⁶.

За словами Вронської, прибуття до табору супроводжувалося принизливими процедурами: перерахунок, обшук, примусова дезінфекція. Особливо болісним був досвід так званої дезінфекції, під час якої жінки мусили роздягатися повністю перед охоронцями-чоловіками, щоб пройти гоління всього тіла. Після цього жінок переодягали у зношений одяг, що стирав індивідуальність і символізував підкорення табірному порядку¹¹⁷.

¹¹³ Епплбаум Е. ГУЛАГ. Павутиння Великого терору, 2006. С. 172.

¹¹⁴ Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. С. 53.

¹¹⁵ Блок-Баєрс Р. М. Нью-Йорк-Москва-Сибір за етапом. Зірка. 2001. № 9. С. 194-204.

¹¹⁶ Даниленко М. Л. Стерegli нас як золото, а цінували як г... Сторінки трагічних доль: зб. спогадів жертв політ. репресій у СРСР 1920-1950-ті рр. / Упоряд. : Є. М. Грибанова, Є. С. Зулкашева, А. Н. Іпмагамбетова та ін. Алмати, 2002. С. 82.

Адда Войтоловська зазначала, що іноді в суботу в'язненим дозволяли вдягати одяг з дому¹¹⁸. Після прибуття проводився медичний огляд, що впливав на подальше працевлаштування.

На початку 1940 року НКВС СРСР видав циркуляр, у якому регламентував особливості утримання «членів родин зрадників батьківщини»¹¹⁹. У ньому зазначалося, що жінки, засуджені на термін понад п'ять років за «контрреволюційну діяльність», мають прирівнюватися до політичних в'язнів. Тим, кого засудили на п'ятирічний термін, дозволялося виходити за межі табору без конвою за умови лояльної поведінки та перевиконання норм, однак лише за наявності перепустки, затвердженої адміністрацією¹²⁰.

Оксана Кісь підкреслює, що в контрасті до камер та жорстких умов транспортування, самі табори спершу здавались жінкам кращими – там можна було побачити сонце, дихати свіжим повітрям¹²¹. Утім, як зазначає Ірина Безбородова, найчастіше жінки жили у брудних, тісних бараках, а іноді – в наметах чи землянках, навіть у зимовий період¹²².

У таборі в Акмолінську жінки через голод змушені були готувати страви з недоїдків, зібраних на смітниках, через що в бараках панував

¹¹⁷ Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. С. 183.

¹¹⁸ Войтолівська О. Л. Слідами долі мого покоління. Ситиквар: Комі. кн. вид-во, 1991. 334 з.С. 211.

¹¹⁹ Циркуляр Головного Управління Виправно-трудових таборів НКВС Спілки РСР за 1940 рік. ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960 / сост. А. І. Кокурін, Н. Ст. Петров; за ред. А. н. Яковлева. Москва, 2000.

¹²⁰ Наказ № 00889 з оголошенням «Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах НКВС СРСР». 2 серпня 1939 р. ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960 / сост. А. І. Кокурін, Н. Ст. Петров; за ред. А. н. Яковлева. Москва, 2000. С. 456–475.

¹²¹ Кісь О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2017. С. 92.

¹²² Історія сталінського ГУЛАГу. Кінець 1920-х-перша половина 1950-х років: збір док. в 7 т. / Відп. ред. І. В. Безбородова, В. М. Хрустальов; сост. І. В. Безбородова, В. М. Хрустальов. Москва: 201 РОЗСПЕН. 2004. Т. 4: Населення ГУЛАГу: чисельність та умови утримання. С.42.

нестерпний запах. За словами Марії Даниленко, охоронці рідко заходили до бараків – перерахунок виконували самі арештантки. Умови проживання майже завжди були критично переповненими – у бараці репресованої мешкало 360 жінок¹²³.

Спальні місця в'язнених зазвичай були двоярусними дерев'яними нарами. У таборах, де тримали і політичних, і кримінальних в'язнів, формувалася внутрішня ієрархія, яка визначала «правила» в бараках. Втім, в Акмолінському таборі такого поділу не спостерігалось: молодші жінки зазвичай займали верхні яруси, залишаючи нижні для літніх¹²⁴.

Умови утримання засуджених жінок, були надзвичайно важкими. Їх направляли здебільшого до спеціалізованих жіночих таборів, найвідомішим з яких став Акмолінський табір дружин зрадників Батьківщини (АЛЖИР). Тут перебувала значна кількість українок, зокрема й тих, кого заарештували в Києві та області. Табори були розташовані в місцевостях із суворим кліматом, далекі від будь-якої цивілізації, що ускладнювало не тільки побут, а й можливість підтримки із зовнішнім світом. Харчування було мінімальним, побут – примітивним, медична допомога майже відсутня. Більшість жінок працювали на важких фізичних роботах: копали землю, будували бараки, шили форму, займалися сільськогосподарськими роботами. Умови були особливо тяжкими для мешканок міста, які до арешту не мали досвіду фізичної праці. Звітні документи з таборів, які частково збереглися, свідчать про значну смертність, епідемії, часті випадки психічних розладів.

Історії таких жінок тривалий час залишалися забутими. Лише після реабілітаційних процесів 1989–1991 років, а особливо з появою ініціатив з усної історії у 1990-х, їхні голоси почали звучати у публічному просторі.

¹²³ Даниленко М. Л. Стерегли нас як золото, а цінували як г... Сторінки трагічних доль: зб. спогадів жертв політ. репресій у СРСР 1920-1950-ті рр. / Упоряд. : Є. М. Грибанова, Є. С. Зулкашева, А. Н. Іпмагамбетова та ін. Алмати, 2002. С. 83.

¹²⁴ Анцис М. Л. Спецвідділення № 17. Спогади про ГУЛАГ та їх автори. Неопубліковані матеріали. Літературний Архів О.В. Володимировій.

Проекти, ініційовані Інститутом національної пам'яті України, зокрема «Усна історія тоталітаризму», містять десятки інтерв'ю з жінками або їхніми дітьми, які зберігають пам'ять про репресії. Ці свідчення не лише доповнюють офіційну історію, але й виводять у публічний простір досвід, який був замовчуваним десятиліттями. Саме такі матеріали дозволяють реконструювати не абстрактний образ жертви, а живу людську історію – з болем, втратами, але й неймовірною стійкістю.

Досвід виживання засуджених дружин «ворогів народу» з Київського регіону є вкрай цінним для розуміння соціального та культурного виміру радянських репресій. Він дозволяє побачити, як радянська система намагалася знищити не лише фізичну, а й моральну силу жінки – і як ця жінка, попри все, зберігала себе. Через архівні документи, усноісторичні свідчення та мемуари відновлюється картина повсякденного спротиву, солідарності й людської гідності в умовах, які створювалися саме для того, щоб зламати. Тілесні та психологічні наслідки пережитого утворювали новий вимір виживання — не як подолання загрози смерті, а як довготривала боротьба за людську гідність у післярепресійному світі, який часто не бажав визнавати цього минулого. Для багатьох жінок це стало безперервною боротьбою з тінями пам'яті, яка тривала навіть після формальної «свободи».

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження репресій проти дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках встановлено, що ця категорія жінок зазнала

цілеспрямованого і системного утиску в межах політики радянського тоталітарного режиму. Репресії здійснювались через правові механізми, адміністративний тиск та соціальну ізоляцію, що свідчить про прагнення держави не лише фізично знищити чи ізолювати реальних і уявних супротивників, а й морально зламати їхні родини.

Аналіз історіографії показав, що радянська наука замовчувала цю тему, а системне вивчення проблеми почалося лише у пострадянський період із залученням архівних матеріалів, нових підходів і західних досліджень. Джерельна база роботи охоплює архівні документи радянських репресивних органів, електронні колекції, мемуари та довідкові ресурси, що дозволило розкрити як політико-правовий механізм репресій, так і соціальний контекст пережитого жінками.

Розгляд механізмів репресій засвідчив, що державна політика каральних органів УРСР була чітко спрямована на криміналізацію самих родин репресованих, з особливою увагою до дружин. Їхній правовий статус зводився до фактичного позбавлення базових прав: житла, документів, свободи пересування, права на працю і навіть права на захист своїх дітей.

У соціальному вимірі жінки стикалися з подвійною стигматизацією: з боку держави та з боку суспільства. Виживання у таких умовах вимагало неймовірної стійкості. Боротьба за елементарне існування у Києві супроводжувалась пошуком нових джерел доходу, спробами відновити документи, мінімізацією контактів із небезпечним оточенням.

Київський регіон – один із центральних осередків формування особливого типу жіночих репресій. Це пояснюється тим, що саме Київ у 1930-х роках був важливим адміністративним, військовим та інтелектуальним центром УСРР, а отже, значна частина репресованих належала до еліти. Їхні дружини – освічені, соціально активні – ставали особливо помітними фігурами після арештів чоловіків. Саме тому радянська каральна система вбачала в них потенційну «загрозу» – моральну, класову,

символічну. Вони мали бути «усунені» з публічного простору. Але навіть у таборах ці жінки не втрачали своєї людської гідності.

В таборах дружини «ворогів народу» переживали надзвичайно важкі умови праці, побуту та психологічного тиску. Гендерна специфіка цих таборів посилювала вразливість жінок, змушуючи їх шукати стратегії виживання через взаємну підтримку, формування неофіційних спільнот або індивідуальні форми адаптації.

Широкомасштабні політичні репресії, спрямовані проти родичів реальних або вигаданих супротивників радянської влади, були наслідком складного переплетення політичних, соціально-економічних і психологічних процесів. Головною рушійною силою цього явища стала жорстка стратегія більшовицької еліти щодо насильницького переоблаштування суспільного порядку. У центрі цієї стратегії лежало прагнення будь-якою ціною не лише утвердити свою владу, а й забезпечити її довготривале збереження. У результаті такої боротьби мільйони громадян, не причетних до жодних злочинів, були втягнуті у вир насильства.

Реалізація задуму створення тоталітарної радянської держави передбачала повний контроль над усіма аспектами суспільного життя, і заради досягнення цієї мети влада виправдовувала будь-які методи, включно з репресіями та фізичним примусом. Насильство щодо родин політичних опонентів, а також тотальний нагляд за особистим життям громадян мали на меті уніфікувати суспільство, знищити індивідуальну і сімейну пам'ять, замінюючи її на вигадану «колективну» ідентичність, що в дійсності була формою маргіналізації.

Дискримінація та репресії щодо представників «ворожих» родин становили невід'ємну складову офіційної державної політики терору. Вони здійснювалися в межах широкомасштабних кампаній, що ініціювалися центральною владою й активно підтримувалися республіканськими та місцевими структурами. У деяких випадках регіональні керівники, користуючись репресивними заходами, прагнули очистити підвладну

територію від осіб, пов'язаних родинними зв'язками з «неблагонадійними» елементами.

Одним із основних принципів цієї системи була практика автоматичного покарання родичів «ворогів народу», що породила своєрідний ланцюговий ефект — безліч громадян зазнавали утисків або прямого переслідування лише через сімейну приналежність. У сталінському правовому полі домінувала функція репресивного інструменту, тоді як принцип особистої відповідальності повністю ігнорувався. Таким чином, безліч людей ставали жертвами покарання не за вчинки, а за походження.

Використовуючи два ефективні інструменти — свавілля та підзаконні акти, — радянська влада здійснювала тиск на всіх, кого вважала потенційною загрозою. Жінки, котрі пережили роки ув'язнення в ГУЛАГу й надалі зазнавали утисків, стали уособленням того, наскільки глибоко політичний терор проник у повсякденне життя. Терор у цьому сенсі діяв не лише як фізичне покарання, а й як потужний ідеологічний чинник, що впливав на колективну свідомість і мораль суспільства.

Наслідки репресій, спрямованих на членів родин «ворогів народу», виявилися нищівними з морально-психологічної точки зору. Масові позасудові каральні дії мали на меті прищепити людям відчуття безпорадності перед усемогутністю держави. Їх невідворотність породжувала фаталізм, апатію, паралізуючи здатність до спротиву. Постійне насильство і різноманітні форми дискримінації призводили до дегуманізації особистості, формуючи у громадян переконання, що вони не здатні впливати на власну долю.

Терор мав згубні наслідки й для суспільної моралі. Він породив нові форми девіантної поведінки, змусив багатьох людей відмовитися від особистих етичних переконань і пристати на бік репресивного режиму. Це проявлялося, зокрема, в розірванні зв'язків із родинами репресованих, у свідомому відмежуванні від них задля самозбереження, що перетворювало звичайних громадян на пасивних або активних учасників ідеологічного

насильства. Таким чином, суспільство штучно розділялося на «чужих» і «своїх», між якими пролягала глибока соціальна прірва.

Ті, кому вдалося вижити в умовах сталінських репресій, зберегли пам'ять про ті події на все життя. Водночас частина з них змушена була вдатися до вимушеного забуття, своєрідної амнезії — аби уникнути нових переслідувань, вони стирали зі свого особистого й офіційного життя згадки про близьких, які стали жертвами режиму.

Процес реабілітації постраждалих розтягнувся на десятиліття. Він відбувався повільно, уривчасто і без належної правової основи, а подекуди навіть із повторним приниженням гідності потерпілих. Родини репресованих продовжували стикатися з упередженням, дискримінацією та байдужістю з боку держави, яка так і не забезпечила належного визнання їхнього болю і втрат.

Отже, досвід дружин «ворогів народу» на Київщині у 1930-х роках є важливим свідченням масштабів і глибини соціального терору радянського режиму. Їхня історія підкреслює необхідність подальшого вивчення репресій у гендерному, регіональному та соціально-антропологічному вимірах для повнішого розуміння трагічних сторінок української історії.

Дослідження цієї теми має важливе значення для утвердження принципів верховенства права, захисту прав людини та недопущення повторення подібних злочинів у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

Галузовий державний архів Служби безпеки України

1. Доповідні записки, довідки про результати оперативної роботи, статистичні зведення, таблиці органів НКВС УРСР, зокрема ДТВ НКВС Північно-Донецької залізниці, про кількість заарештованих та засуджених у різних часових проміжках за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. Ф. 42. Спр. 38. 317 арк.
2. Доповідні записки, довідки про результати оперативної роботи, статистичні зведення, таблиці органів НКВС УРСР, зокрема ДТВ НКВС Північно-Донецької залізниці, про кількість заарештованих та засуджених у різних часових проміжках за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. Ф. 42. Спр. 38. 134 арк.
3. Наказ НКВС СРСР № 00486 від 15.08.1037 про репресування дружин зрадників Батьківщини. Ф. 9. Спр. 81. Арк. 19–24.
4. Наказ НКВС СРСР №00689 від 17-X-38. Про зміну Наказу КУВС № 00486 (37р) про порядок репресування дружин зрадників Батьківщини, право-троцькістських шпигунів. Ф. 9. Спр. 81. Арк. 163–164
5. Накази НКВС СРСР за 1935 рік від № 001 до № 0159. 1935 р. 202, Ф. 9. Спр. 3. арк. 78, 126–126 зв.
6. Постанови та повістки Особливої Наради при НКВС СРСР учасників к/р троцькістської організації за 1936–1937 роки. Ф. 13. Спр. 411. Т. 19. 546 арк.
7. Приказ НКВД СССР № 00486 от 15.08.1037 о репрессировании жен изменников Родины. Ф. 9. Спр. 81. Арк. 21-22.

8. Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. Ф. 42. Спр. 36. 91 арк.
9. Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. Ф. 42. Спр. 36. 27 арк.
10. Статистичні звіти та пояснювальні записки органів УДБ НКВС, УНКВС областей з відомостями про результат оперативно-слідчої роботи за I півріччя 1938 р. Ф. 42. Спр. 37. 83 арк.
11. Щомісячні статистичні звіти УДБ НКВС УРСР з відомостями про результати оперативно-слідчої роботи в 1938 р. Ф. 42. Спр. 40. 176 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки

1. Ф. 263. Спр. 32371. Т. 1. Кримінальна справа Елькіної С. Д. 8 арк.
2. Ф. 263. Спр. 40552. Справа зі звинувачення Зей-Онищенко Валентини Корніївни. ЧСИР. 35 арк.
3. Ф. 263. Спр. 36331. Справа зі звинувачення Славинської Риви Ізраїлівни. 142 арк.
4. Ф. 263. Спр. 32223. Т. 1. Справа зі звинувачення Скугар-Скварської Ольги Олександрівни за ст. ст. 20–54¹⁰ і 54¹² КК УРСР. 13 вересня 25 жовтня 1937 р. 48 арк.

Опубліковані джерела

1. «Відкритий список». База даних жертв політичних репресій в СРСР. URL: <https://ua.openlist.wiki>
2. Довідка про склад ув'язнених, які утримувались у ВТТ НКВС на 1 січня 1939 р. ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960 / сост. А. І. Кокурін, Н. В. Петров; за ред. А. Н. Яковлєва. С. 416-419.
3. Записка наркома внутрішніх справ СРСР І. Єжова голові РНК СРСР Ст. М. Молотову про збільшення штатної чисельності ГУДБ у зв'язки України з відкриттям нових в'язниць. 16 вересня 1937 року. *Історія*

сталінського Гулага. Кінець 1920-х перша половина 1950-х років: Збірка документів у 7-ми томах. Т. 2. Каральна система: структура та кадри. З. 133.

4. Кримінальне законодавство СРСР та союзних республік (Основні законодавчі акти): збірник/Упоряд. : Е. М. Ворожейкін, О. І. Гацихо та ін; Відп. ред. Д. З. Карєв. - М. : Держюрвидав, 1957. С.23.
5. Наказ № 00889 з оголошенням «Тимчасової інструкції про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах НКВС СРСР». 2 серпня 1939 р. ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960 / сост. А. І. Кокурін, Н. Ст. Петров; за ред. А. н. Яковлєва. Москва, 2000. С. 456–475.
6. Реабілітовані історією. Київська область, т. 1–2 / ред. Ю. Шаповал, О. Бажан. Київ, 2001, 2006.
7. Реабілітовані історією. Київська область. Книга третя. Київ: Основа, 2011. 984 с.
8. Циркуляр Головного Управління Виправно-трудових таборів НКВС Спілки РСР за 1940 рік. ГУЛАГ: Головне управління таборів. 1918-1960 / сост. А. І. Кокурін, Н. Ст. Петров; за ред. А. н. Яковлєва. Москва, 2000.
- 9.

Література

1. Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London: Penguin Books Ltd, 2017. 496 pp.
2. Conquest, Robert. The Great Terror: A Reassessment. Oxford University Press, 1990.
3. Conquest, Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Oxford University Press, 1986.
4. Pipes, Richard. Russia Under the Bolshevik Regime. Alfred A. Knopf, 1993.

5. Ulam, Adam B. *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. Macmillan, 1965.
6. Акмолінський табір дружин «зрадників Батьківщини»: історія та долі. Караганда, 2008. 248 с
7. Анцис М.Л. Спецотделение № 17. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=anzis>
8. Арендт Х. Витоки тоталітаризму / пров. Кімелева, А. Д. Ковальова та ін., 1996. 672 с.
9. Баран В. Каральна діяльність радянських органів державної безпеки щодо «антирадянських елементів»: 1934–1941 рр. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Сер. Історичні науки. 2017. № 5. С. 63–68.
10. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідж. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
11. Блок-Баєрс Р. М. Нью-Йорк-Москва-Сибір за етапом. *Зірка*. 2001. № 9. С. 194-204.
12. Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР) : дис. ... д-ра філософії : 032 – Історія та археологія / П. С. Бондаренко ; Маріупольський держ. ун-т. Маріуполь, 2021. 228 с.
13. Бондаренко П. С. Роль та місце дозвілля й стосунків арештанток в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Сер. : Історичні науки. Київ, 2019. Т 30(69), № 3. С. 10–16.
14. Войтолівська О. Л. Слідами долі мого покоління. Сиктивкар : Комі кн. вид-во, 1991. 211с.
15. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ: Темпора, 2013. 624 с.
16. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). Дисертація ... докт. іст. наук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 464 с.

17. Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 212.
18. Грохотова До. Т. Добрих людей більше. Роки терору: Книга пам'яті жертв політичних репресій Перм: Перм. кн. вид-во, 2008. Т. 1. Ч. 6. С. 192.
19. Гула Р. В. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності *Наукові праці МАУП*. Сер.: Політичні науки. 2019. Вип. 57(1). С. 26–31.
20. Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ : Смолоскип, 2011. 255 с.
21. Даниленко М. В., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 340 с.
22. Даниленко М. Л. Стерегли нас як золото, а цінували як г... *Сторінки трагічних доль*: зб. спогадів жертв політ. репресій у СРСР 1920-1950-ті рр. / Упоряд. : Є. М. Грибанова, Є. С. Зулкашева, А. Н. Іпмагамбетова та ін. Алмати, 2002. С.19-85.
23. Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. 103 с.
24. Епплбаум Е. ГУЛАГ. Павутиння Великого терору. 2006.172 с.
25. Епплбаум Е. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. Київ: Наш формат, 2018. 440 с.
26. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенка. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
27. Єлеуханова С.В. Історія Карлага: охорона, режим та умови тримання ув'язнених (1930–1956 рр.): дис.канд.іст. наук: 07.00.02. Караганда, 2009. 168 с.
28. Іванова Г. М. Історія ГУЛАГу. 1918-1958: соціально-економічний та політико-правовий аспекти. С. 198.
29. Історія сталінського ГУЛАГу. Кінець 1920-х-перша половина 1950-х років: збір док. в 7 т. / Відп. ред. І. В. Безбородова, В. М. Хрустальов;

- сост. І. В. Безбородова, В. М. Хрустальов. Москва: РОЗСПЕН. 2004. Т. 4: Населення ГУЛАГу: чисельність та умови утримання. 624 с.
30. Кісь О. *Survival as Victory: Ukrainian Women in the Gulag*. — Boston: Academic Studies Press, 2021. — 320 с.
 31. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. 2013. Ч. 1.
 32. Кісь О. Історія крізь призму жіночого досвіду (інтерв'ю). Проект «Локальна історія». URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6282>
 33. Кісь О. Р. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 125. – 146.
 34. Кісь О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2017. 436 с.
 35. Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 164–171.
 36. Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній армії» *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Науковий і документальний журнал. К. : Сфера, 1997. №1/2. С. 138.
 37. Конквест Р. Великий терор / пров. з англ. Л. Володимирова. Firenze: Aurora, 1974. 456 с.
 38. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк : ВМА «Терен», 2009. 547 с.
 39. Кузьменко В. Б. Специфіка правозастосовної практики статті 54 (контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу української СРСР щодо представників етнічних меншин у середині 1930-х років *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. С. 229–236.
 40. Кукушкіна А. Р. Акмолінський табір дружин «зрадників Батьківщини»: історії та долі. Караганда, 2002. 184 с.

41. Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
42. Кучеренко І. Еволюція моралі радянського тоталітарного режиму *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 234–243.
43. Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933 : Поезія проза драма есей / [Упоряд., вступ. ст., післямова Ю. Лавріненка]. [Париж], 1959. С.249-250. (Biblioteka «Kultury»; Т. 37.
44. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
45. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): монографія. Донецьк, 2006. 280 с.
46. Марченко З. Д. Сімнадцять років на островах ГУЛАГу. 1995. 476 с.
47. Музейно-меморіальний комплекс жертв політичних репресій та тоталітаризму «АЛЖИР».
48. Омельченко П. С. «Викривлена радянська свідомість» арештантів Акмолінського табору для дружин «зрадників Батьківщини». *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів*: міжнар. наук. практ. конф. (Одеса, 8–9 вер. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.
49. Омельченко П. С. Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини (1938–1941 рр.). *Перспективи розвитку сучасної науки* : міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29–30 верес. 2017 р.). Київ, 2017. С. 110–112.
50. Омельченко П. С. Повсякденна праця ув'язнених жінок в Акмолінському таборі для дружин зрадників Батьківщини. *Сучасна наука: проблеми і перспективи* : міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 33–35.
51. Пайпс Р. Росія за більшовицького режиму. Нью-Йорк : Альфред А. Кнопф, 1993. [XVI], 601 с.

52. Платонова Н. В. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-і 60-і роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України) *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. К., 2003. № 1. С. 94.
53. Примаченко Я., Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 543 с.
54. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / НАН України; Інститут історії України. К., 2004. С.548-549.
55. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
56. Терлецька І. «Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс *Гілея: науковий вісник*. 2012. № 62. С. 13–19.
57. Терлецька І. Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 232–248.
58. Томахів В. Специфіка та особливості політичних репресій в Україні в 30-х роках у процесі становлення тоталітаризму *Політичні репресії в Радянській Україні у 1930-ті рр.*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ, 2018. С. 39–49.
59. Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історикополітологічний аспект): дис... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів, 2001. 167 с.
60. Улам А. Б. Більшовики: інтелектуальна та політична історія триумфу комунізму в Росії. Нью-Йорк : Macmillan, 1965. XVIII, 633 с.
61. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1(28). С. 76–100.

62. Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.* : Історичні нариси. К. : Наукова думка, 2002. С. 250-278.
63. Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. 290 с.
64. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 543 с.
65. Ярочкіна Є. Ст, Балагазін Т. М. Створення та функціонування репресивних таборів у Казахстані. Карлаг. Науч.-метод. журн. Костанайського держ. пед. ін-та. Костанай. 2012. № 2(26). З. 73–77.